

OVNSHUSET GAMLAVERKET, FOTO L. LUDVIGSEN CA. 1924

PÅ SPORET ETTER GAMLAVERKET

LEIREVAREINDUSTRIEN I SANDNES

Dokumentet er utarbeidet som:

- kunnskapsgrunnlag i plan og byggesaksprosesser
- kunnskapsgrunnlag for de som ønsker å bli kjent med historien og lokal identitet gjennom fysiske spor
- supplement til registreringene i Kulturminneregisteret

PÅ SPORET ETTER GAMLVERKET

SANDNES TEGLVERK

Stiplet linje markerer Gamlaverkets opprinnelige område. Hel linje parken i leirbanen.

Gjennom en periode på litt over 200 år har 11 teglverk (fordelt på syv bedrifter) og minst 15 potteribedrifter satt sitt preg på næringsliv og landskap innerst i Gandsfjorden. «Leirvareindustrialderen» ble innledet med privilegiebrevet til *Gamlaverket* på Trones i 1782 og avsluttet da Gann-Graveren innstilte ved årsskiftet 1994/1995. Potteriindustrihistorien fulgte samme periode, fra Gamlaverket gikk til anskaffelse av kostbar pottemakerovn i 1794 og hentet hit Zimmermann, til Brødrene Hansens keramikkfabrikk i Tronesveien la ned sin virksomhet i 1995. Men Simonsens potteri i Langgata holder fortsatt tradisjonen høyst levende som kunst- og håndverksbedrift i Langgata 46.

Stein Emanuel Simonsen skriver om sandnesgauken (1998): «Likevel, da Gann-Graveren A/S la ned det siste teglverket i 1994, skjedde det en betydelig endring. Fra å være symbolet på noe hverdagslig og overalt synlig, da blokker (tørkehus), teglverk og potterier lå spredt rundt på begge sider av fjorden, gikk den [gauken] plutselig over til å bli for en fortid som var blitt usynlig»

Men helt uten synlige spor er fortellingen om Sandnes sine potterier og teglverk likevel ikke.

INNHold

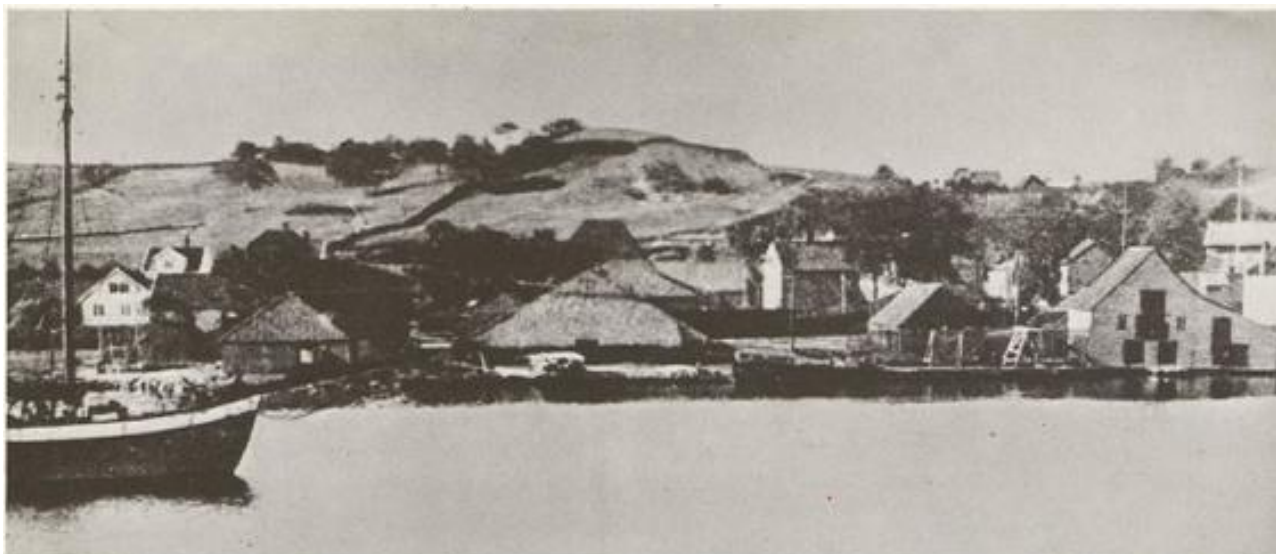
Gamlaverket	2
Idé og initiativ	2
Beliggenheten	3
Bygningene	7
Haugianerne overtar	9
Nedrigging og utbygging	10
Sporene etter Gamlaverket i bylandskapet – kulturminneverdier	12
Gamlaverket – hovedtrekk og viktige strukturer	13
De første pottemakerne	14
Gamlaverket får konkurrenter	14
Spor etter teglverkshistorien i dagens bylandskap	16
Sandnesgauken	18
Kilder	19
Vedlegg 1. Kartoversikt leirvareindustrien i Sandnes	20
Vedlegg 2 Registreringer etter teglverkene på Austrått	22
Vedlegg 3. Registreringer etter tegl- og potteriindustrien på Trones	40
Vedlegg 4. Tabelloversikt leirvareindustrien i Sandnes	47

Finner dere feil og mangler, vennligst registrer disse her:

[Kulturminner i Sandnes kommune \(arcgis.com\)](https://kulturminner.i.sandnes.kommune.no/arcgis.com)

[Link til Kulturminneregisteret](#)

GAMLAVERKET

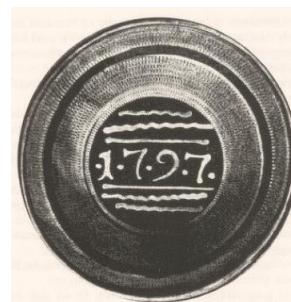
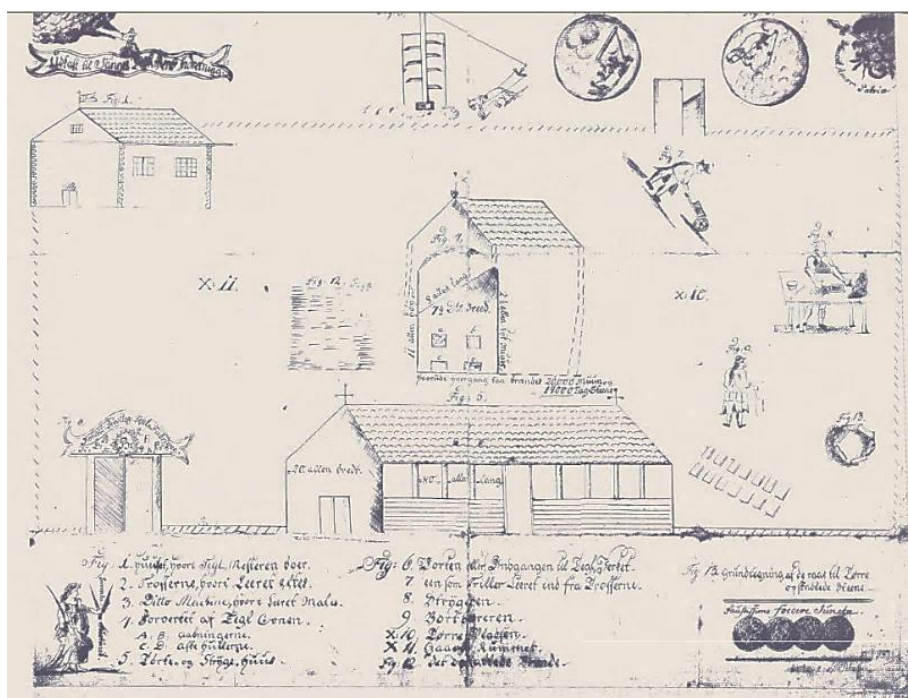
Et av de eldste bildene av Gamlaverket. Det er to ovnshus, et på hver side av hovedveien, Strandgata. Bestyrerboligen er huset til høyre på to etasjer. Bildekilde: Sandnes 1. «Bilder fra gamle dager» Sandnes 1998.

Idé og initiativ

Idé og initiativ kom fra *Lauritz Smith Petersen von Fyren* (1742–1802). I 1782 undertegnet Kong Christian VII privilegiet som gav ham rett til å opprette en tak- og mursteinsfabrikk i Sandnes. Privilegiebrevet og en skisse Petersen tegnet over produksjonsprosessen i verket er bevart.

L. S. Petersen, som var fra Stavanger, allierte seg lokalt med lensmann Jonas Schanche Gabrielsen (1744–1833) på Skeiane. Lensmannen skal ha bekostet første prøveboring. Øvrige av verkets grunnleggere var embetsfolk og rikfolk fra Stavanger. Foretaket ble støttet av amtmannen, Peter Ulrik Benzson som var styreformann, kasserer og største aksjeeier. L. S. Petersen, hadde ikke selv penger å skyte inn. Det var hans velstående venner som skaffet startkapitalen på 1000 riksdaler og som la ut for hans del. Men allerede i 1788 ble han presset ut av foretagendet.

Teglverket ble etablert i 1783/84 under navnet *Sannæs Teil- og Murstensfabrique*, eller bare *Sandnæs Teglverk*, på folkemunne bare «Verket». Den første teglmesteren het Magnus Nielsen og var trolig fra Danmark. I 1794 ble det innkjøpt en kostbar pottemakerovn til å brenne glasserte pottemakerarbeider, og.

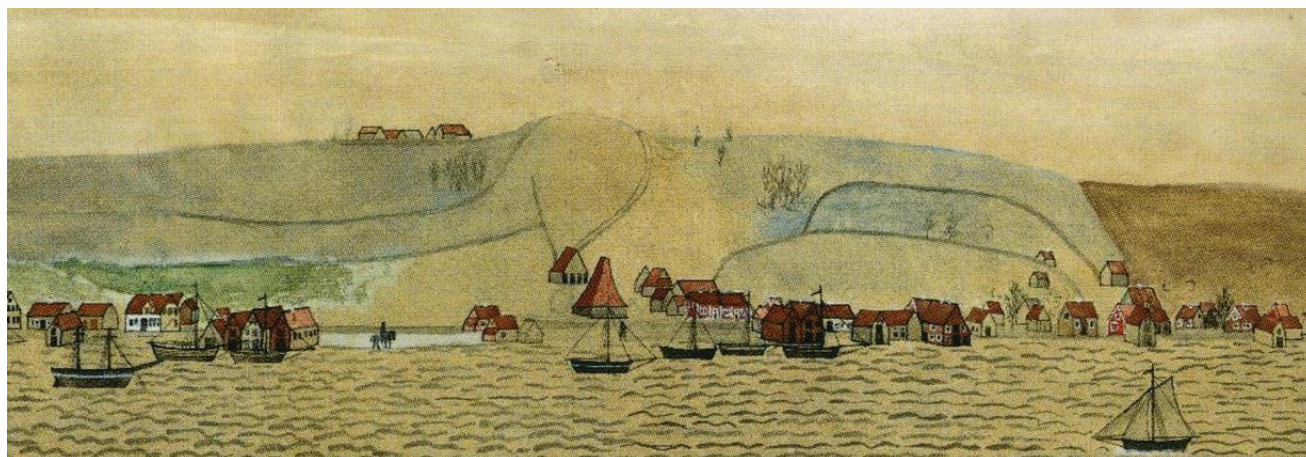

Over: Det eldste kjente fat som er tilskrevet Zimmermanns virksomhet på Sandnes. (SES 1989:19)

Til venstre: Lauritz Smith Petersens skisse over Gamlaverket fra 1784. (Bildekilde AE 1996)

virksomheten ble utvidet med potteri. Svensken *Christoffer Zimmermann* (1735–1812) ble knyttet til. Han regnes som Sandnes første pottemaker. Dermed var Sandnes etablert som industristed, med teglverk og potteri som fortrøpp – etter hvert med stor symbolverdi for sandnesindustrien. Gamlaverket med potteri innledet en æra for leirvareindustrien som varte i godt og vel 200 år. Verket var også den første industribedriften av noe varighet i Rogaland. Og Jærens uthavn, knutepunktet på «Sandneset», fikk en vare til å byttehandle med – og næringslivet kunnskaper å bygge på.

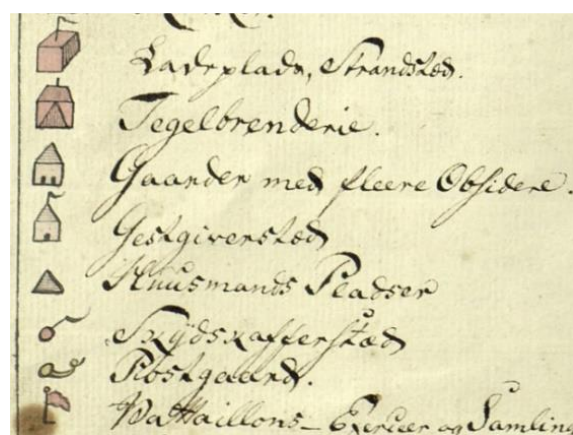
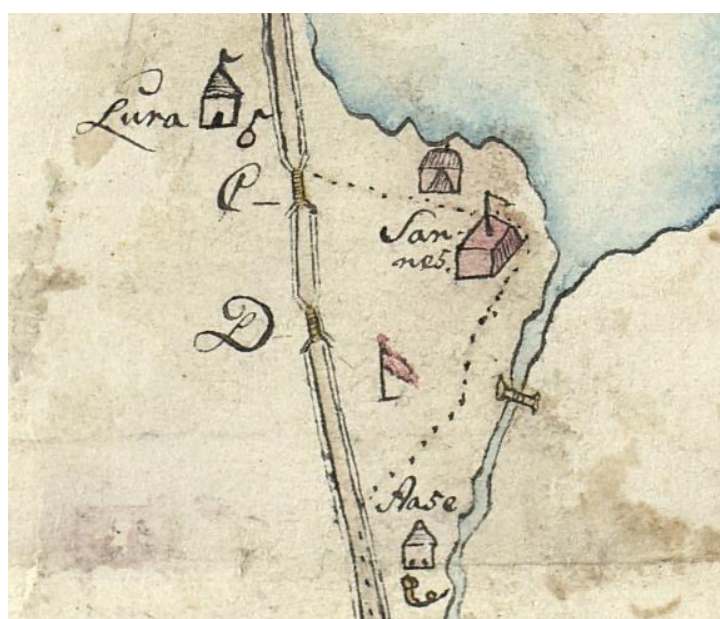
Beliggenheten

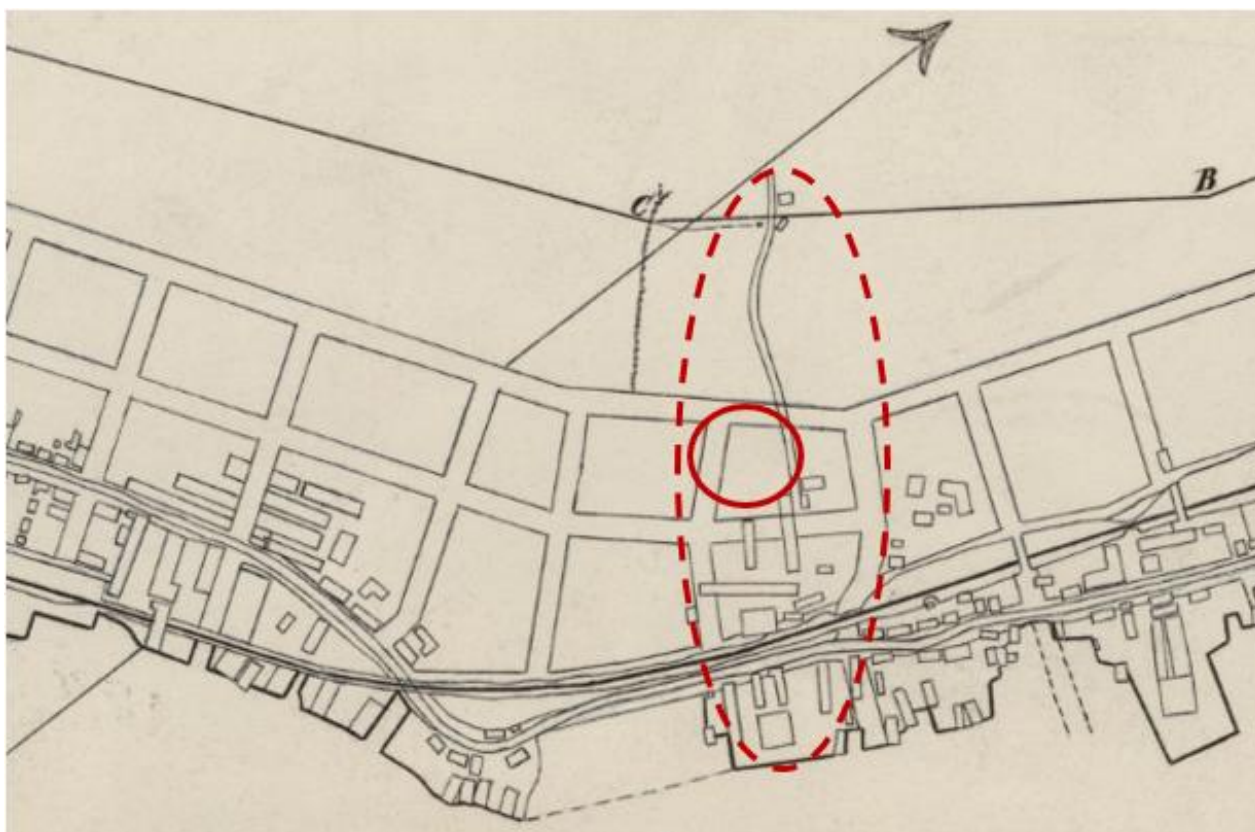
Utsnitt av et udatert maleri av strandstedet, ifølge M. A. Grude (1910) fra [18]50-årene. Det karakteristiske ovnshuset skiller seg ut. På toppen troner gårdsbebyggelsen til Øvre og Nedre Trones, og veien opp er markert. Maleriet tilhører Sandnes kommune.

Sandnes teglverk ble anlagt i nedre del av leirbakkene på Trones, like nedenfor klyngetunet på Nedre Trones – der Gamlaverkparken i dag ligger ved Roald Amundsens gate. Eiendommen ble innleid fra en av bøndene som bygslet gård her. Jordeier var kirken, og deler av gården var benefisert kapellane ved domkirken i Stavanger. Dette forholdet ligger trolig til grunn for at nettopp Trones ble valgt ut blant alle leirbakkene innerst i Gandsfjorden. For Lauritz Petersen hadde en bror som var kapellan ved domkirken, og som derfor hadde deler av sine inntekter fra Nedre Trones og nok var godt kjent med forholdene på gården.

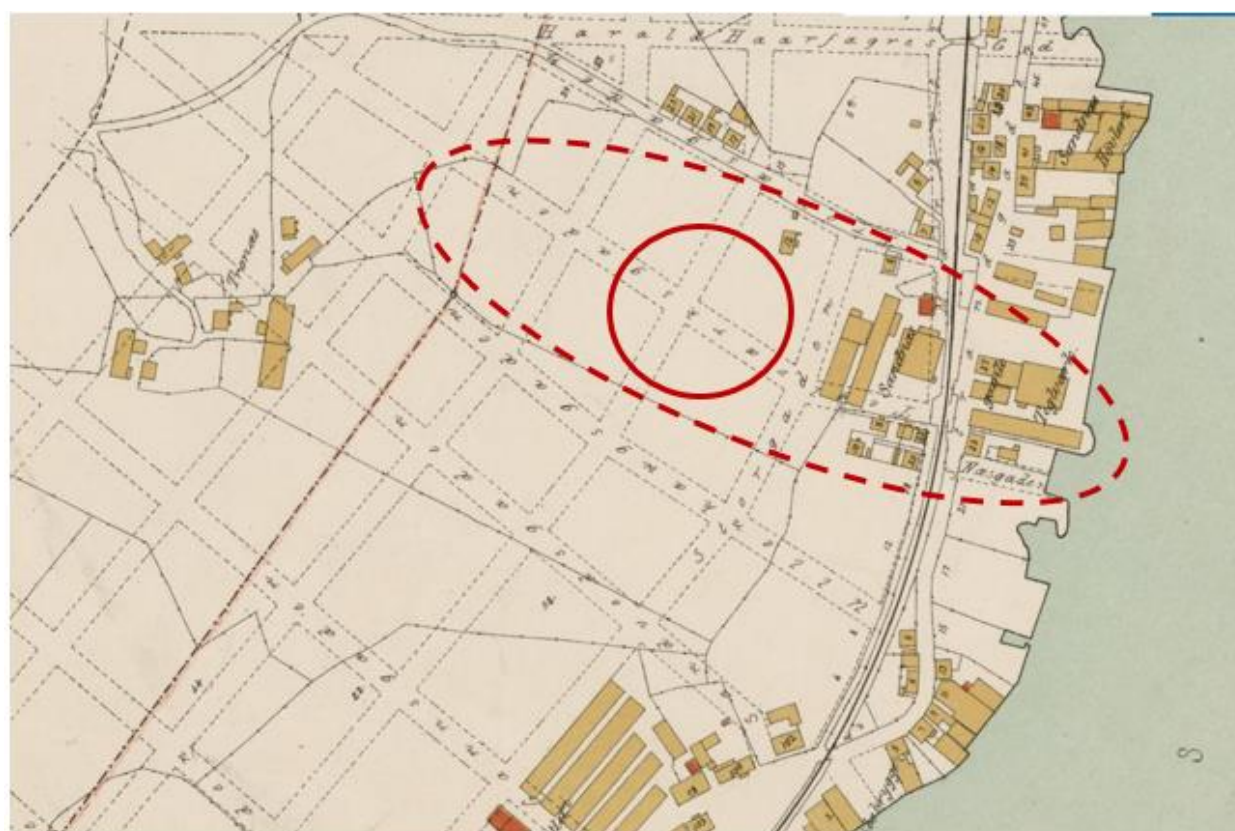
Sandnes første moderne industrianlegg fikk en strategisk beliggenhet i forhold tidens ferdselsveier og bosetting – med sjølinje like ved «sandneset» der sjøen var dypest, der det var ferge over fjorden og den første strandstedsbebyggelsen tok form. J. S. Jonassen skriver om veier i Sandnes-boka at det var først «...da Gamleverket ble anlagt og sjøhus og brygge reistes der og på Neset at der mellom disse strekningene ble dannet selvkjørte veier – den første antydningen til «gater» i Sandnes».

Utsnitt av C. H. Worsøes kart fra 1816 over veier og veiplaner på Jæren. Teglbrenneriet på Sandnes er markert. (Statsarkivet i Stavanger, Amtmannsarkivet, Kaptein Klows arkiv.)

Kopi av kart fra 1879 tatt opp i forbindelse med anlegget av Jærbanen i 1878. (Sandnes kommune/Interkommunalt arkiv, IKA Rogaland)

Krums kart fra 1900. Stiplet linje markerer Gamlaverkets opprinnelige område. Hel linje nåværende park i leirbanen.

Krums kart 1913–1920. Stiplet linje markerer Gamlaverkets opprinnelige område. Hel linje nåværende park i leirbanen.

De karakteristiske valmtakene på sjøsiden av veien røper Gamlaverket midt i bildet. (Bildekilde AE 1996.)

Tronesveien ses bak Sandnes Høvleri. Leirbanen til Nynæs til høyre. (Bildekilde: Sandnes 1. «Bilder fra gamle dager» Sandnes 1998.)

Tronesveien Sannes

Verket lå der sjøveien for Nedre Trones kom ned på Norestranden. Denne veien var trolig del av en gammel forbindelse mellom omlandet og strandstedet ved fjorden. Jernbanens kart fra 1879 indikerer at Tronesveien da kom ned mer sentralt på verkseiendommen enn nå, rett sør for Salem. Det kan jo også ha vært Gamlaverket som har påvirket veiens retning. Krums kart fra 1900 viser at Tronesveien da følger verkets eiendomsgrense mot nord. Tronesveien var uansett viktig for Verket, den var forbindelsen til Varatun der verket hadde tinglyst rett til hestebeite, og den ble brukt til torvkjøring fra Somamyra. Da Postveien ble anlagt over Troneshøyden i 1790-årene var Tronesveien forbindelsen dit. Tronesveien ble utbedret i 1893 for at Sannes kommune skulle ha en skikkelig kjørevei til den nye fattiggården Varatun. Da fikk den økt betydning som innfartsvei til Sandnes.

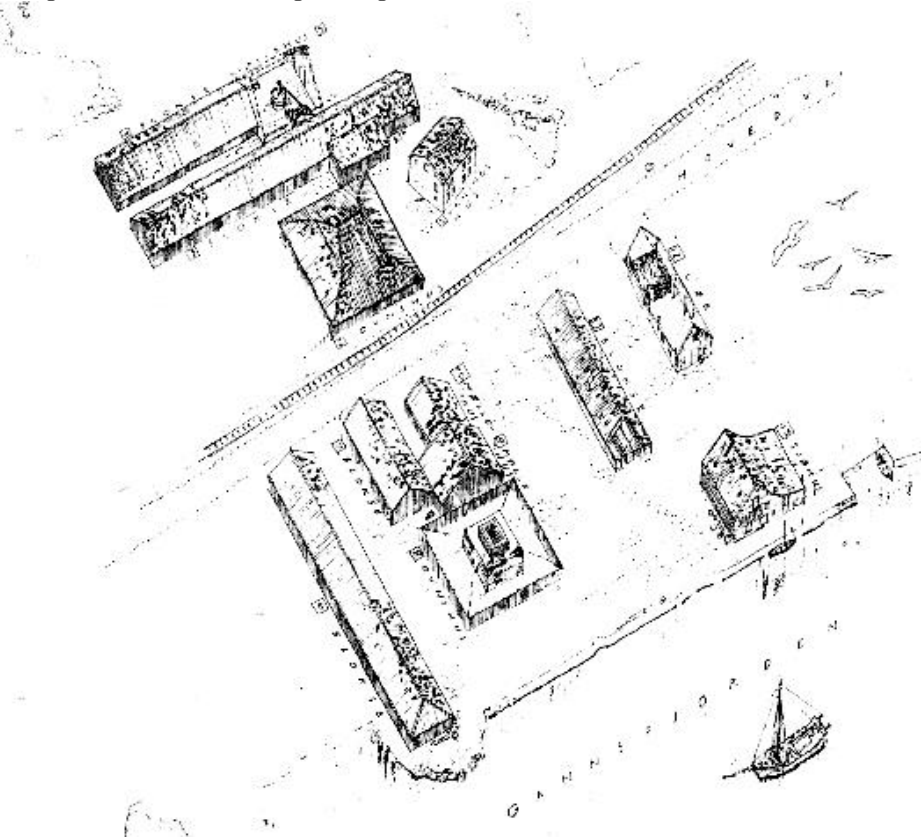
Det var sikkert også en fordel med lokaliseringen at det på Neset og Norestraen fantes en bosetting som arbeidere til verket kunne rekrutteres fra. I 1759 var det 28 hus med 93 mennesker på Strandstedet (OA 1935). Men det var ikke store arbeidsstyrken som krevdes de første årene, og verket var i kun i drift i sommerhalvåret.

Morenebakkene med rike leirforekomster av god kvalitet var forutsetningen. Energi til drift og varme måtte kjøpes. For bøndene ble salg av brenntorv til teglverkene en viktig tilleggsnæring. Teglverkene kjøpte også egne torvmyrer. Gamlaværket hadde sikret seg tinglyst beiterett i Hestehagen på Lura i 1796 (AE 1996) og hadde beite på Varatun på Trones.

Bygningene

Fjellanger Widerøe 1935. Gamlaverket ses til høyre. Mange gamle produksjonshus står fortsatt. De kvadratiske ovnshusene ligger på hver sin side av Strandgata/jernbanen. Det ser ut som om taket til det øvre ovnshuset er redusert noe. Fortsatt står også mye av den gamle bebyggelsen på Nestet/Kaien. Men i 1933 var det kommet en ny kaiplan som rettet ut Strandgata slik at den ikke lenger svingte ut mot Kaien. Kaiområdet ble nå raskt modernisert. (ika-w004007)

Utsnitt av perspektivskisse over Gamlaverket i 1893 utarbeidet av AmS. Jærmuseet.

Foruten ovnshus og tørkehus ble det bygd bolighus for bestyreren og innkjøpt et sjøhus. De første årene har de nok prøvd seg fram, men raskt tilpasset seg stedlige forhold. Til å begynne med brukte de ved som brensel. Det ble for dyrt og man gikk snart over til torv, noe som skal være grunnen til at det ble bygd nytt ovnshus etter bare få år – den flotte kubiske bygningen med stort helvalmet tak som er kjent gjennom Ludvig Ludvigsens foto fra rundt 1924. De skal også først ha tørket de ubrente stenene i friluft på bakken, men vestlandsværet tvang fram tørkehus – bloksene. Gamle foto fra andre verk viser at de trolig ble bygd som bøndernes løer – i grind.

De første bygningene skal, ifølge Eggebø, ha blitt reist på flata rett sør for der Salem-huset står nå, Det må vel bety dels inne på dagens idrettsplass, dvs. Gamlaverkparken. Men bygningene ble snart konsentrert rundt det nye ovnshuset som kom noe nærmere sjøen. Senere kart og foto viser teglverksbebyggelse over et ganske stort område. Trolig var bebyggelsen tilpasset en vei langs stranda. Her kom også den nye utbedrede Jærveien, hovedveien mot Skeiane, som avløste Postveien sist på 1840-tallet. Da jernbanen kom sist på 1870-tallet ble den lagt tvers gjennom verksbebyggelsen like ved ovnshuset, og slik at bestyrerboligen måtte rives. Da ble det bygd en ny bestyrerbolig i mur like ved ovnshuset.

Det har vært lett å lese sammenhengen i produksjonsgangen i anleggets struktur – fra råstoffuttaket i den åpne leirbanen, baner ned til produksjonshusene, stadiene i selve fabrikasjonsprosessen i tilpassede, svært karakteristiske hus nede på strandbredden, lager og sjøhus for utskipping fra brygger i sjøkanten. Administrasjon og boliger lå knyttet til hovedveien langs stranda. Tronesveien inngår i dette bildet som tilførselsvei til den viktige energien, varme til ovnene fra området torvmyrer og kraft til arbeid og transport fra hestene som bygget seg opp på beiter i gårdslandskapet på høyden. Tronesveien var også verkseiendommens nordre grense, i hvert fall etter opprustningen i 1893. Et steingjerde i nord, i skillet mot Trones, viser hvor langt vest verkseiendommen gikk.

Gamlaverket fra sjøen ca. 1900. Henrik Wiig. Jærmuseet. JÆHS004.243

Haugianerne overtar

Salem og verkets ovnshus sett fra leirbanen, ca. 1935. Fra Sandnes 1. «Bilder fra gamle dager» Sandnes 1998.

I 1807 fikk Sandnes Teglverk nye eiere – en gruppe haugianere fra omkringliggende distrikter gikk sammen om å kjøpe verket. Det er antatt at det var etter råd fra Hans Nilsen Hauge (1771–1824), som besøkte sine venner på Åse i Høyland i 1804. Han visste da at verket gikk dårlig og at eierne ønske å selge. I stedet for borgere og embetsmenn fra Stavanger ble det nå styrt av bønder og bondesønner med lokal forankring. Folk som selv arbeidet ved verket.

Salem i Tronesveien er Sandnes eldste bedehus. Det ble bygd i 1868 på tomt gitt av Gamlaverket. Det representerer en fortsettelse av oppbyggelsesmøtene som Tjøl Larsen Søiland hadde holdt i sin bestyrerbolig på verket, og som etter hvert ble for liten.

Dette er trolig et gammelt bilde tatt like etter at Tronesveien ble bygd 1893. Salem har siden blitt forlenget. Fotografi av Ingvald Dahle. (Digital museum JAEHS012.117.)

Salem, Tronesveien 12 og 14, i dag, sett fra leirbanen.

Haugianerne var blant sin tids mest moderne entreprenører. De frontet trosfrihet, møtefrihet og næringsfrihet. Verdiskapingen bygde på en etikk der guds frykt, nøysomhet, sosialt ansvar, foretaksomhet med vilje til hardt og målrettet arbeid ble sett i sammenheng. Ifølge Hauge skulle ikke gevinsten av arbeidet og investeringer betraktes som personlig eiendom. Den tilhørte Gud og fellesskapet. Profitten skulle reinvesteres til beste for fellesskapet. For en haugianer var det en ren religiøs-moralsk plikt å føre et driftig liv som Guds husholder. Arbeidet ble sett på som en daglig gudstjeneste.

Ved haugianerne ved roret ble Gamlaverket igjen livskraftig. Verket ble rustet opp. En ledende skikkelse i denne gruppa var Tjøll Larsen Sjøiland (1781–1870), teglmester og «administrerende direktør» fra 1809-1870. Med sin lange virketid på 60 år formet han verket mer enn noen andre, og «han Tjøll på Værkje» ble en institusjon i seg selv. Han var med i lokalpolitikken og satt i kommunestyret. Han var leder for det haugianske vennsamfunnet i Sandnes. Bestyrerboligen på Gamlaverket ble deres samlingssted. Det er neppe noen tvil om at haugianernes inntreden i Gamlaverket i 1807 holdt ved like og blåste nytt liv i Sandnes som industristed.

Nedrigging og utbygging

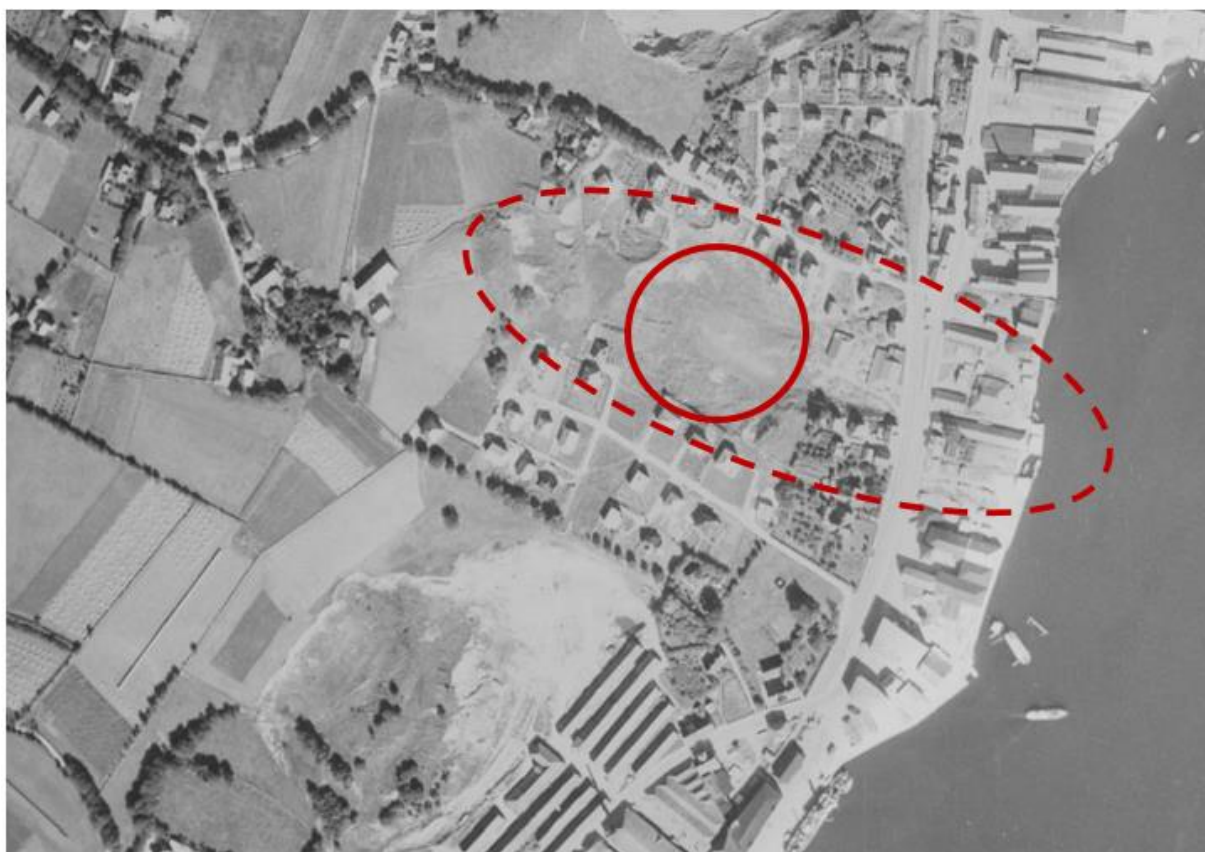
Gamlaverkets struktur før avviklingen 1916 fulgte i store trekk mønsteret til teglverkene rundt fjorden. Slik teglverkene ligger i morenebakkene rundt fjordbassenget har de vært et svært synlig innslag i et sammensatt og svært karakteristisk kulturlandskap.

Bygningsmiljøet på Gamlaverket representerte hele tiden den eldste teknologien, siden det beholdt sine gamle kasseovner med de karakteristiske kubiske ovnshusene, faktisk fra pionertiden.

Ifølge Eggebø (1996) er utviklingen på Gamlaverket etter 1916 mindre kjent. Bygningene ble mer eller mindre brukt til lager. 1932 ble alt på nedsida av jernbanen solgt til brødrene Fjogstad. Her var det syv bygninger – tre blokker, ovnshus, løe, stall og sjøhus. Under krigen brukte tyskerne alt dette til staller. Ovnshuset som sto her, trolig det som opprinnelig hørte til potteriet, ble revet i siste delen av 1950-tallet. På 1960-tallet bygde Brødrene Fjogstad ut det hele med stort trelastlager og ferdighusfabrikk. En lang og stor bygning som brøt med den gamle bebyggelsesstrukturen langs sjøkanten. Området mellom jernbanen og Roald Amundsens gate sto ubebygd til litt ut i 2000-tallet. Da kom det tung blokkbebyggelse omtrent der det gamle ovnshuset sto, Strandgata 22.

Området vest for jernbanen ble kjøpt av Schanche Olsen. Kontorhuset var i bruk som bolighus en tid. Blokkene må ha vært revet før 1937 (ifølge flyfoto). Ovnshuset sto til etter krigen, men både det og «den nye» styrerboligen i mur måtte vike ved ombyggingen av jernbanen midt på 1950-tallet. Samtidig kom anlegget av Roald Amundsens gate vest for jernbanen igjen, men det ser ikke ut som den tok noen hus til verket. Den gav samtidig ny adkomst til området. Flyfoto fra 1955 viser at det da var fotballbane midt på de flate delene av området.

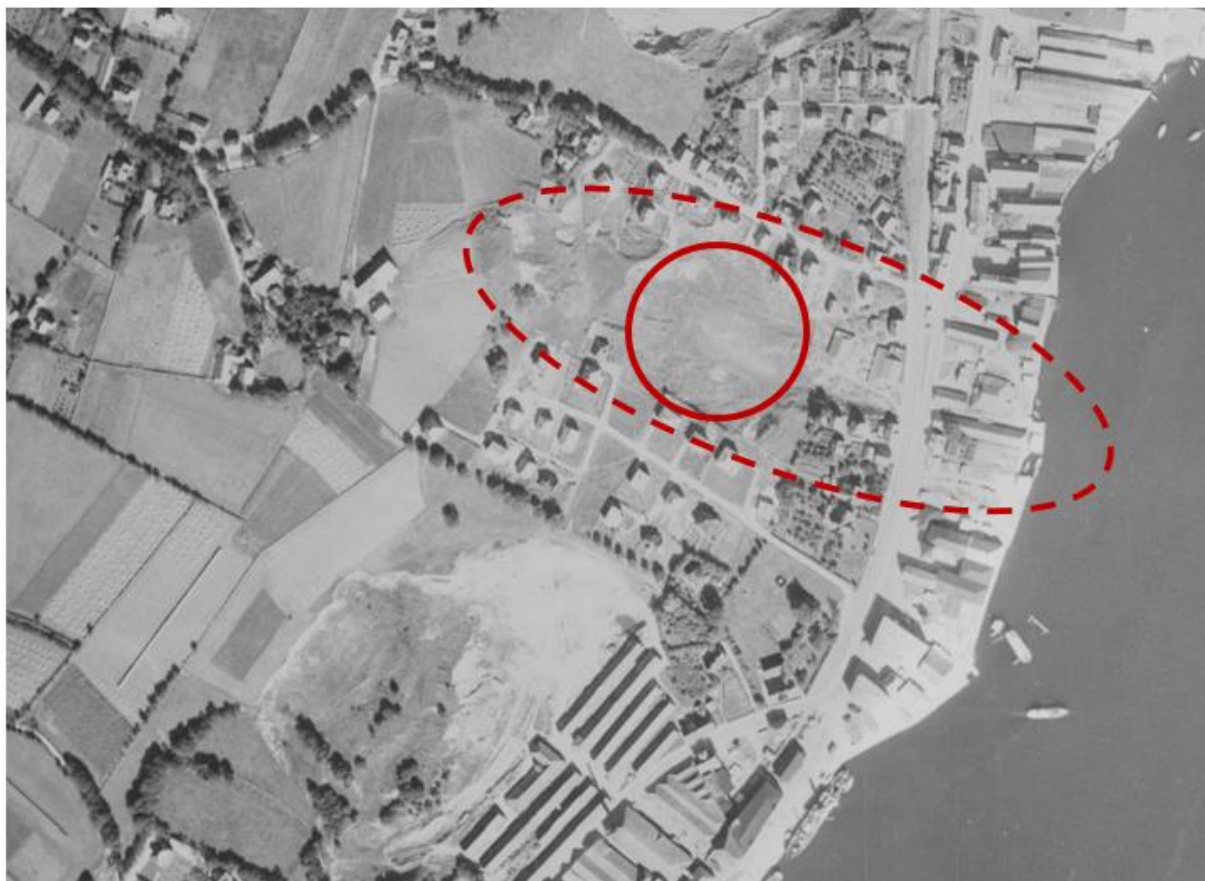
I løpet av 1960-tallet ble leirbanen delt i to ved utbygging av boliger langs en nyanlagt Christian Krogs gate. I løpet av 1960-tallet ble også området som grenser til Roald Amundsens gate opparbeidet av kommunen til idrettsplass og park og speidernes hus bygd. Trearekkene langs Roald Amundsens gate og inne på idrettsplassen ser ut til å ha kommet samtidig. Kommunen ble trolig eier her i 1942.

1937

1955

1968

Sporene etter Gamlaverket i bylandskapet – kulturminneverdier

Sandneshistorikerne Ola Auresnes, Jonas Schanche Jonassen og Aksel Eggebø er samstemte i at Gamlaverket fikk en grunnleggende betydning for framveksten av strandstedet og utviklingen til by. Selv om Sandnes etter hvert utviklet et svært mangesidig næringsliv med markante merkevareindustrier innen trevare, grynmøller, mekanikk og tekstil, var det med tegl og potterier det begynte. Symbol- og identitetsverdien er fortsatt stor og levende. At Gamlaverkets avtrykk i sandneshistorien er stort er altså ubestridelig, men hva er Gamlaverket fysiske avtrykk i bylandskapet i dag? Hva finnes av synlige spor å knytte historien til?

Alle eldre verksbygninger er borte. Men det står fortsatt et hus i området med sterke historiske bånd til Gamlaverket og det er Salem, Sandnes eldste bedehus fra 1868. Forsamlingshuset kom som en direkte fortsettelse av oppbyggelsesmøtene som haugianeren, telgmester Tjøl Larsen Søiland hadde holdt i sin bestyrerbolig på Gamlaverket og som etter hvert ble for lite. Salem ble et sentrum for frivillig kristelig lekmanarbeid i nordre Sandnes. Bedehuset representerer en folkelig, religiøs tradisjon i direkte sammenheng med Hans Nilsen Hauges bevegelse tidlig på 1800-tallet. Huset er i dag innredet til vanlig bolighus og har gjennomgått mange endringer og tilbygg. Kun en litt lang, rektangulær bygningskropp, røper et tidligere forsamlingshus. Og en framskutt beliggenhet på en tunge i leirbanen forteller om en annen orientering i landskapet en nabohusene i Tronesbakken. På grunn av fortellingene som er knyttet til huset, sammenhengen med Gamlaverket og betydningen for fellesskapet på Norestraen, har det stor symbol- og identitetsverdi.

Roald Amundsens gate med beplantning fra 1950-tallet. Idrettsplassen.

I dag er det åpningene etter leirbanen som er de mest konkrete avtrykket etter Gamlaverket i bylandskapet. Men det ligger mye historiefortelling i leirbanene. De dokumenterer forutsetningen for at det hele begynte, sammenhengen mellom ressursgrunnlaget og virksomheten.

Andre avtrykk med nær sammenheng til Gamlaverket er selve Tronesveien, som var en viktig vei for driften av verket, som forbindelse til viktige hestebeiter og torvmyrer, men også som en gammel forbindelse fra Nedre Trones og opplandet til Gandsfjorden og det framvoksende strandstedet på Neset.

Kontakten mellom leirbanene og den viktige sjøfronten, strandlinja ved Gandsfjorden er også brutt, og Fjogstads store varelager/fabrikk bryter med eldre bebyggelsesstruktur ved havna.

I dag er Kaien det stedet i Sandnes som best viderefører den viktige historiske sammenhengen med sjøveien og verden. Kaien har også, ved sin beliggenhet, innbakt historien om strandstedet «Sandneset» – det var her det var. Kaien, er i seg selv også et viktig sted å se Gamlaverket i sammenheng med. I følge byhistorikerne spilte verkets beliggenhet en viktig rolle i utviklingen av strandstedet på Neset mot by. De gamle forbindelsene mellom Gamlaverket, Tronesbakken og Strandgata mot Neset er i dag brutt ved nye veier og jernbane og ny bebyggelse. Det er likevel viktig å se de avtrykkene som fortsatt finnes – leirbanene, Salem, Tronesveien og Kaien i sammenheng, som historiske tyngdepunkter fra byens eldste lag.

Gamlaverket – hovedtrekk og viktige strukturer

- Leirbanene – råstoffet
- Steingjerdet i grense mot Trones, leirbanens utstrekning
- Forholdet til Neset/Kaien, strandstedet og utskipingsstedet
- Tronesveien – veien til torvmyrene og hestenes beite
- Strandgata, den nye hovedveien langs stranda. Viktig for bydannelsen.
- Salem fra 1868 – sammenheng til Tjøl Larsen og Hans Nilsen Hauge. Verkets ideologiske fundament i en lang periode.

DE FØRSTE POTTEMAKERE

Christoffer Zimmermann (1735–1812) var strandstedets første pottemaker og har fått æren for å være keramikkenes grunnlegger i Rogaland. Han var av en gammel pottemakerslekt som i flere generasjoner hadde holdt til i Sverige, men trolig innvandret fra Tyskland til Gøteborg tidlig på 1600-tallet (TMS 1995:23). Zimmermann hadde godt ry som pottemaker, og det er bevart keramikk med forseggjort glasur og dekor som tilskrives ham.

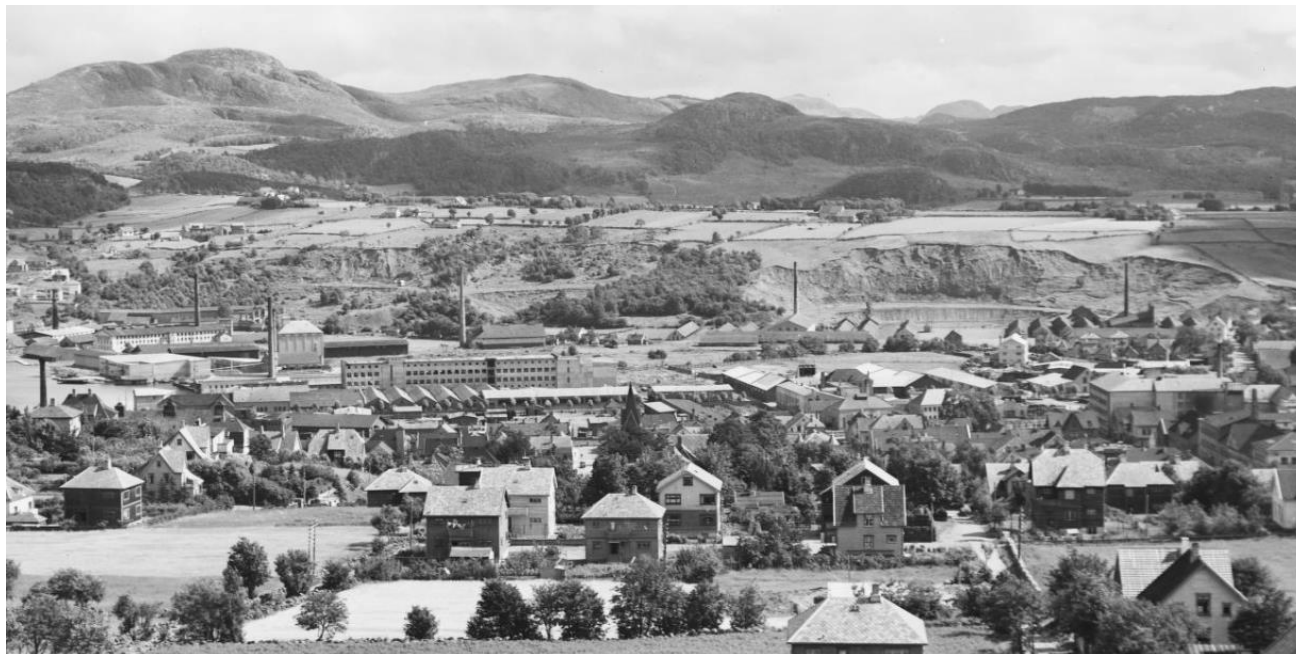
Potteriet fulgte med i salget av verket i 1807, men det er usikkert hvor lenge det fortsatte å være en del av det og hvor lenge Zimmermann drev det selv (SES 1998:15). Han døde i 1812, men potterinæringen levde videre og hadde slått rot i Sandnes. Sønnen Hermann Chr. Zimmermann (1794–1841) var trolig den som fortsatte virksomheten. Som den tredje pottemakeren på Sandnes regnes Ole Olsen Idland (1789–1837) fra Gjesdal. Det er mye usikkerhet omkring Ole Pottemaker, som han ble kalt – bl.a. om han fikk sin opplæring hos Zimmermann eller var utlært da han kom til Sandnes. Han slo seg til med potteri litt nord for Gamlaverket. Det ble drevet videre av sønnen med samme navn.

I 1842 etablerte Simon Asbjørnson Haustveit (1807-1875) fra Hardanger sitt «Sandnes Potteri» lenger nord på Norestraen, trolig etter å ha gått i lære hos Hermann Zimmermann (SES 1998:17). Han er siden kjent som Simon Pottemaker og var kommet til Sandnes i 1822. Trolig arbeidet han hos Zimmermann til denne døde i 1841. Tidspunktet for å etablere seg passet bra. I 1838 fikk han en farsarv – og nye næringslover for håndverk og handel i 1839 og 1842 gjorde det lettere å etablere håndverksbedrifter og å finne markeder å selge varene. Dette visste Simon pottemaker å nyttiggjøre seg. Som grunnlegger av simonsendynastiet regnes «Simon Pottemaker» som selve nestoren i Sandnes pottemakerhistorie.

GAMLAVERKET FÅR KONKURRENTER

Sandnes-varianten av «den industrielle revolusjon» innledes med flere teglverk.

Det var den gode blåleiren i morenebakkene innerst i Gandsfjorden som var ressursgrunnlaget. Den hørte til gårdene Trones og Lura på vestsida og Austrått og Hana på sør og østsida. Hele fjordbassenget var involvert. Teglverkshistorien begynte på Trones og ble avsluttet på Austrått.

Austrått med jordbruksplatå, leirbaner og fabrikker sett fra Trones i 1947. (Mittet & CO AS, Nasjonalbibliotekets bidearkiv)

Gandsfjorden med Graverens teglverk sett fra Austrått.

Fra ett til mange

Men i nesten 70 år, fra Sandnes teglverk kom i drift i 1784 til midten av 1800-tallet, var *Gamlaverket* alene om å produsere murstein og takstein i Sandnes. Midt på 1800-tallet innledes en ny epoke i industrihistorien. Økonomisk liberalisme i handel og annen næring var i ferd med å få gjennomslag. Det ble slutt med kongelige privilegiebrev for å starte industri. Tidlig i 1850-årene kom to nye verk på hver side av fjorden, *Altona* på Trones og *Graverens teglverk* på Austrått. Utover i de neste 50-årene fikk Gamlaverket konkurranse fra seks nye teglverk. Tidlig på 1900-tallet besto leirvareindustrien rundt Gandsfjordbotn av elleve teglverksfabrikker (om man teller dem enkeltvis) og rundt seks potterier – senere atskilling flere.

Fem av teglverkene kom på vestsiden av fjorden: Gamlaverket og Altona fikk følge av *Nynæs og Ganns Potteri & Teglverk* i 1873. Den siste nye teglverksbedriften som ble etablert i Sandnes var *Lura Teglverk* i 1901. Alle på vestsida kom innenfor ladestedets grenser. Verkene lå som perler på en snor langs den nye hovedveien fra 1840-tallet, med alle sine ulike typer hus tett opp til veien på hver side. En ferd langs Strandgata tidlig på 1900-tallet må ha gitt et godt innblikk i teglverkernes driftsmiljø og den teknologiske utviklingen, med hus fra hele epoken representert. Gamlaverket og Altona beholdt sine gamle kasseovnshus med pyramidetak til det siste, mens de andre oppdaterte til stadig nyere utgaver av de mer moderne ringovnene.

På sørøstsiden av fjorden, på Austrått grunn og utenfor byens grenser, kom alle «*Graverens teglverk*» – etter hvert fem. Det begynte i 1852 med et lite verk helt innerst i grense mot Hana. Like ved nåværende Austråttbakken kom *Ullendal teglverk* i 1860. Ullendal ble kjøpt opp som Graverens Verk nr. 3 i 1901. Graverens Verk nr. 2 var bygd i 1896. Graverens Verk nr. 4 og 5 kom tett på hverandre i 1912–1915.

Fra mange til få

Helt på slutten av 1800-tallet startet en utvikling med oppkjøp og *konsentrasjon* om færre og større enheter i teglverksindustrien i Sandnes. Graveren ble i 1901 alene operatør på Austrått. På Trones ble Altona i 1896 og Gamlaverket i 1901 lagt til Nynæs under O. C. Østraadt. Driften innstilte trolig for disse to verkene i 1916. Året etter var det også slutt for Lura teglverk. Det var igjen tre aktører, Graveren, O. C. Østraadt og Ganns.

1950-tallet – helmekanisk drift og «alt på ett golv»

1950-tallet førte med seg mange endringer for teglverksdriften i Sandnes, med store følger for de fysiske miljøene. Ganns Potteri & Teglverk flyttet i 1953 hele sin produksjon ut av byen til Kvelluren på Austrått – langt unna den gamle sjøveien på Gandsfjorden, men tett ved jernbanelinja og med eget industrispor. På Kvelluren ble det bygd opp en moderne fabrikk etter tidens prinsipper om «alt på ett golv», basert på helmekanisk drift med tunnelovn – den første av sitt slag som kom i regulær drift i Norge. Ganns i Kvelluren ble den siste nyetableringen av teglverk i Sandnes. De gamle bygningene i sentrum ble revet for å gi plass til byutvikling, men den siste bloksa, til Ganns, ble stående til 1980-tallet.

På samme tid som Ganns flyttet, la naboen O. C. Østraadt (Nynæs) om driften fra tegl til sement og lecastein, og i 1959 var det helt slutt med tegl. De gamle bygningene ble revet og erstattet med ny sementfabrikk.

Flere av Graverens teglverk ble rammet av brann midt på 1900-tallet: verk nr. 2 i 1941, verk nr. 4 i 1956 og verk nr. 1 i 1959, men her hadde det ikke vært drift siden 1939. Av disse ble bare verk nr. 2 bygd opp igjen. Restene av Verk nr. 4 ble solgt og tatt i bruk som lagerhus av Øglænd.

I løpet av 1950-årene fornyet også Graveren seg og bygde ny moderne fabrikk på området mellom ovnshusene til verk nr. 3 og 2. Da ovnshuset til verk nr. 2 ble gjenoppbygd etter brannen i 1941 ble ennå den gamle fabrikkstrukturen for Graveren-verkene bevart – med de fleste husene orientert samme vei og vinkelrett mot leirbakkene. Den nye fabrikk ble etterhvert, som Ganns i Kvelluren, et stort bygg basert på helårsdrift med tunnelovn, og den ble lagt på tvers av den gamle orienteringen. Alle gamle hus til verk 2 og 3 ble etter hvert revet. Den siste bloksa på slutten av 1970-tallet.

A/S Gann-Graveren – det siste verket

Da Ganns Potteri & Teglverk og Graverens Teglverk i 1976 fusjonerte ble Graverens anlegg utgangspunkt for den nye fabrikk til det nye selskapet A/S Gann-Graveren. Fabrikk ble utvidet og det ble bygd en 100 m lang, toppmoderne tunnelovn på nordsida. Driften var basert på helautomatisk produksjon døgnet rundt. Ganns fabrikk i Kvelluren fra 1953 ble lagt ned. AS Gann-Graverens teglverk ble tatt i bruk høsten 1977 og var i drift i 18 år. Ved årsskiftet 1994/1995 ble produksjonen i Sandnes siste teglverk innstilt. Fabrikk ble ombygd til kjøpesenter – som er dagens hovedbruk.

SPOR ETTER TEGLVERKSHISTORIEN I DAGENS BYLANDSKAP

Teglverkernes avtrykk i bylandskapet

Teglverkene var store og arealkrevende virksomheter. I Sandnes lå alle verkene i umiddelbar forbindelse med et leirtak (en leirbane i lokal terminologi). Anleggene strakk seg fra fjordkanten til godt opp og inn i morenebakkene på landsiden. Leiruttakene representerte etter hvert store innhogg i fjordlandskapets terreng.

Bygningene som hørte til verkene la også beslag på mye areal, særlig de mange og lange bloksene, tørkehusene for ubrent stein, men også andre store lagerhus, for torv, ved, kull, lager for ferdigbrent stein og sjøhus for lessing og lossing og en rekke andre spesialhus. På vestsida var det trangest om plassen, her grodde teglverkshusene etter hvert sammen med annen industri og boligbebyggelse til et tettbygd mangesidig miljø langs strandveien. I Vågen under Austrått var det bedre plass, og her gav selve Fjærå utvidelsesmuligheter som teglverkene også selv bidro med – utfylling i form av morenejord og stein som ble grav ut for å komme fram til leira og brekkasje fra produksjonen. Arealtrykket fra bygningene endret seg noe tidlig på 1900-tallet. Verk nr. 4 til Graveren ble bygd i høyden i 1912-13, der man utnyttet varmen fra brennovnen til å tørke de ubrente steinene i etasjene over. Dette muliggjorde samtidig helårsdrift.

Bygninger

Det er i dag ingen minner etter teglverksindustriens hus fra før 1900. Det er ingen bygningsrester bevart etter teglverkene. De gamle kasseovnshusene på Altona og Gamlaverket forsvant i løpet av 50-tallet, bloksene trolig noe før. Det er heller ingen komplette bygninger fra før 2. verdenskrig, men så pass mye ble stående igjen etter brannen i Graverens Verk nr. 4 i 1956 at de lavere etasjene kunne bygges opp og tas i bruk som

Øglænds Lager nr. 4 i forbindelse med konfeksjonsfabrikken. Graverens verk nr. 5 ble revet på 1980-tallet, sammen med noen få gjenværende arbeiderboliger i Gravarsveien. Etter at Lura-verket brant i 1960 og det siste huset for teglproduksjon på Nynæs ble revet i 1961, var det heller ingen hus igjen etter teglverkene på vestsida. Den siste bloksa i Langgata etter Ganns Potteri og Teglverk ble revet litt ut på 1980-t.

Bygningsminner fra etter krigen er bevart. Det gjelder Ganns fabrikk i Kvelluren fra 1953. Fabrikkanlegget, som omfatter tre hus, har fått nye funksjoner og er noe endret, men har bevart elementer som knytter det til perioden. Fabrikkanlegget ligger i dag som en av flere næringsbygg i et industriområde, og er nok en del av grunnlaget for at det kom et slik område nettopp her. Men leirbanen er det ingen spor etter.

A/S Gann-Graveren nye bygning fra 1976 står ombygd til kjøpesenter. Her er også bygningsrester etter et noe eldre leirmottak på baksiden.

I tillegg kommer et lagerhus fra 1924 som hørte til Graverens verk nr. 4, det såkalte «Tørekloftet». Det er lagret på Bulega på Vatne og skal settes opp igjen ved det nye parkdraget som planlegges ved Storånas utløp i Gandsjorden.

Leirbanene

Leirbanene i Sandnes var store og har satt varige avtrykk i fjordlandskapetets topografi. Og de var på grunn av beliggenheten i bakkene rundt fjordbassenget godt synlige.

De er i dag de mest konkrete sporene etter teglverksindustrien i Sandnes er rester av leirbanene. Det er lesbare rester etter leirbanene til alle verkene på vestsiden av Gandsfjorden unntatt på Ganns. Mest intakt er leirbanen på Altona som kommunen kjøpte i 1920 og gjorde om til park. Den ligger som et klart, avgrenset søkk i landskapet. Det samme gjelder leirbanen til Gamlaverket som også er klart lesbar, selv om den er delt i to ved bebyggelse. Også her kom det etter hvert park og kommunalt friområde på deler av området.

Leirbanene på Austrått var også store og lenge godt synlige. Etter sammenslåingen av Graveren og Gann i 1976 ble det slutt på uttak av leire i Graveren. Leira her ble siden kjøpt fra Foss-Eikeland og fra Nord-Karlberg i Time. Prosjekteringen av boligbebyggelse i de gamle leirbanene på Austrått begynte samtidig. I dag er det kun noen små felt som ikke er nedbygd i området, og som kun med en god porsjon velvilje kan knyttes til «leirbanetiden». Men topografien i området kan føres tilbake til teglverkstiden.

Andre indirekte spor

Men mer enn 200 år gamle virksomheter setter også andre mer **indirekte spor**, som veier og gatenett. Etter avviklingen har teglverksområdene gitt rom for enhetlige byplaner der tiden for avviklingen speiles i arkitekturen og dermed kan leses i bybildet. Eksempel er Altonafeltet, det kommunale boligfeltet i ved Snorres gate og Strandagta. De tre høyblokkene i Østraadtbanen og Punkthuset i Gannsbanen er slik de ligger landemerker i Gandsfjorden. Ved plasseringen midt i to av byens gamle leirtak er de samtidig indirekte markører for byens teglverkshistorie.

Immaterielle kulturminner av minst like stor betydning er **stedsnavnene** som knyttes til virksomhetene, som Simonsbakken, Altona og Graveren – og nå ser det ut som bruken av navnet Gamlaverkparken også er etablert

Potteriene

Potteriene som ikke var del av en teglverksbedrift, lå mer spredt. De fikk som regel leiren fra teglverkene og sto friere i hvor de ble lokalisert i forhold til råvaren. Men Holmens potteri hadde sin egen leirbane på Hana. For de eldste sandnespotteriene, med sin store steintøyskuteflåte, var lett tilgang til tidens hovedferdselsåre, sjøen, den viktigste lokaliseringsfaktoren. Potterier anlagt før 2. verdenskrig hadde alle egen sjølinje.

Kraftbehovet

Kraft til håndtering og brenning av leiren kom fra energikilder som fulgte tidens teknologiske utvikling – torv, ved, importert steinkull, vindmaskiner, vannhjul, dampmaskiner og hestekraft er kjent. Verkene skaffet seg rettigheter på gårder i omlandet til torvmyrer og hestebeiter. Bruken av torv ebbet ut med 1800-tallet, men fikk en renessanse både under 1. og 2. verdenskrig. Det virker som om teglverkene var raskt ute med å nyttiggjøre seg kraft fra Sandnes elverk da det begynte å levere i 1909, i alle fall i deler av produksjonen. Det er i dag ingen spor etter hvordan verkene og potteriene skaffet seg kraft.

Sandnesgauken

Sandnesgauken, i den formen vi kjenner den i dag, er dokumentert i Sandnes fra 1840-tallet. Røttene bakover har vært mye diskutert, men at Simon Pottemaker har stått sentralt i både utforming og utbredelse er det ingen tvil om blant Sandnes' historikere.

Simon Pottemaker (Asbjørnson Haustveit, 1807–1875) er den første man sikkert vet produserte gauker i potteriet som han i 1842 etablerte på Norestraen (Sandnes Potteri på Simonsbakken). Han er den første som bringer gauken til markedet som salgsvare. Det er kjent at han på 1840-tallet, under markedsdager i Stavanger, stilte seg opp ved Lurabekken med steintøy og gauker for å selge til markedsfolket som tok Postveien til byen. Han tok fem øre for gauken.

Også i steintøyskutefarten er gauken dokumentert fra 1840-årene. Simon Pottemaker skal være den første som tok den med på handelsferdene langs kysten. Ved å blåse i sandnesgauken ble skutas ankomst annonsert. Det hendte også at ungene på et nytt sted fikk leirgauker gratis og slik hjelp til med å spre nyheten om at potteribåten lå klar ved brygga. Gaukens rolle som annonsør for steintøyskutene passet også bra med at dette var tiden for liberalisering av handelen utenom byene, som følge av Handelsloven av 1842. Steintøyskutene og gauken var en del av den nye tiden. Denne bruken av sandnesgauken ble ført videre av Simon Pottemakers etterkommere i steintøyskutetrafikken.

Det er også sannsynlig at det var Simon Pottemaker som sto bak sandnesgaukens karakteristiske utforming. Han skal bl.a. har bøyd halsen bakover «med hodet under vingen» og slik gjort den mindre utsatt for brekkasje. Samtidig fikk man en løkke å tre snor gjennom – slik at den kunne bæres om halsen. Det er ikke funnet leirgauker som er nøyaktig lik sandnesgauken noe sted i Nord-Europa (SES 1998:7). Lignende gauker er imidlertid funnet i Sverige, men de er datert til etter 1850 – inspirert av potterifolk fra Sandnes på salgstokt? At det er Simon Pottemaker som er skaperen av sandnesgauken får etterkommeren Stein Emanuel Simonsen til å rime godt med Simon Pottemakers rolle som innovatør og foregangsmann innen næringen.

Men leirgjøken, og tilsvarende figurer i leire som kan spilles på, er kjent fra verdens eldste kulturer – som den kinesiske og egyptiske. Den har vært knyttet til ulike formål gjennom tidene, magi, fuglefangst, musikk, leketøy, reklame og suvenir. På slutten av 1700-tal let, da Sandnes fikk sitt første potteri, var den blitt et populært leketøy som kunne spilles på. Men det er ikke kjent at det ble laget slike i Sandnes da (SES 1998).

Sandnesgauker bringer lykke. Det er kjent at det i perioden 1840–1860 ble satt gauker inn mellom bordkledning og tømmervegger på hus for å bringe lykke. Så det er en ekstra grunn til å være varsom med å rive gamle sandneshus og å være varsom ved ombygging.

Leirgauker er vanlige i mange pottemakermiljøer i Norden og Europa, men i Norge er de ikke kjent utenom i Sandnes. Steintøyskutene fra Sandnes ble i løpet av 1850-60 årene et fast innslag langs kysten i Norge og Norden. Som J. S. Jonassen poengterer, når man tenker på hvor mange steder steintøyskutene fra Sandnes oppsøkte, er det ikke rart at sandnesgauken ble et godt kjent symbol.

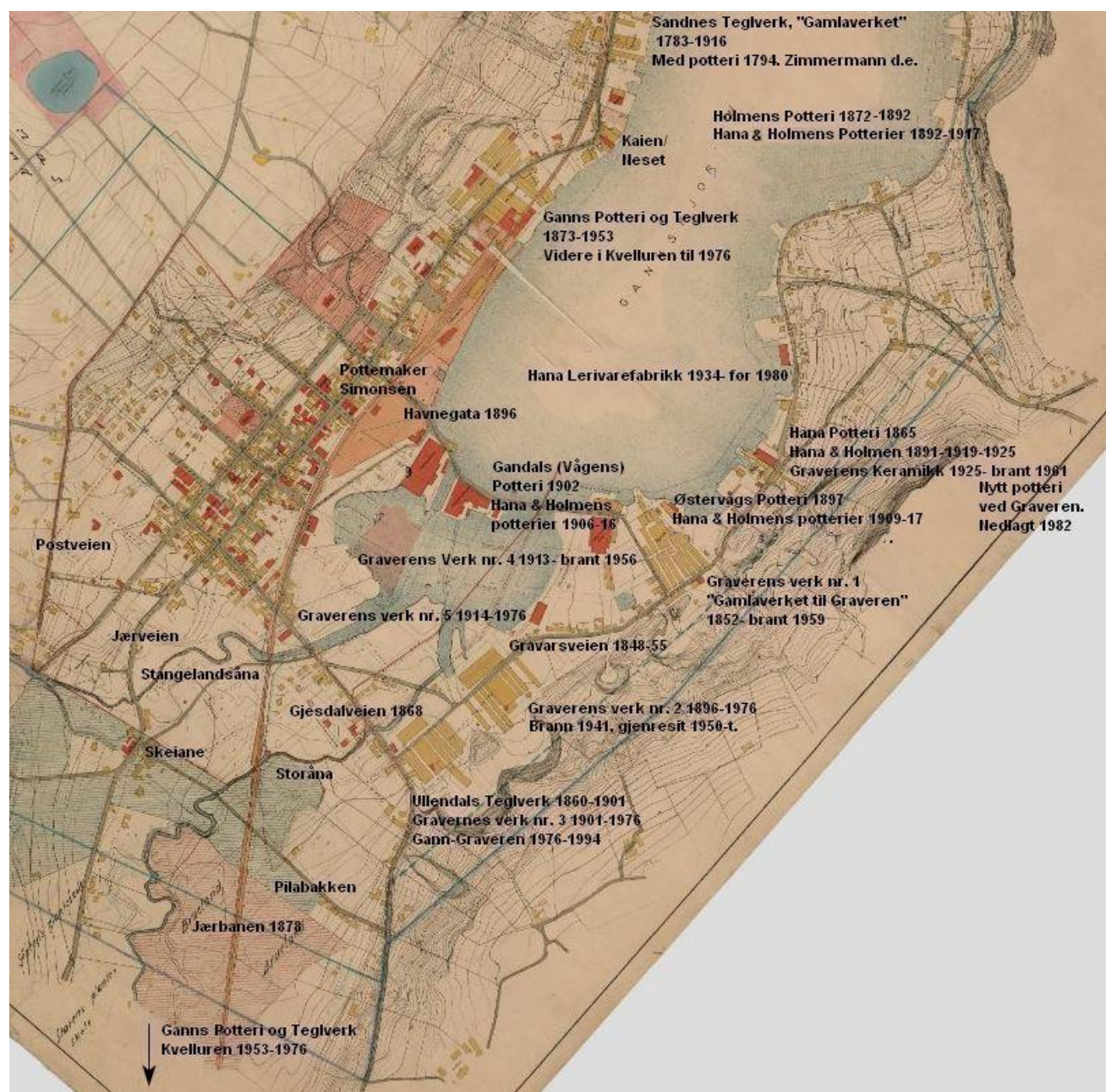
Sandnes skiller seg også ut med en lang og omfattende tradisjon i framstilling av leirgauker. Tradisjonen ble fulgt opp av Simon Pottemakers etterfølgere. Helt fram til Gann Potteri og Holmen potteri startet opp tidlig i 1870-årene, var Sandnes Potteri på Norestraen det eneste potteriet i Sandnes. Konkurranse om gaukene fikk Simonsen-familiens potterier likevel ikke før etter 1910, men da kom Gann Potteri med. De ble etter hvert eksperter og gaukene derfra fikk en egen vri. Brødrene Hansens keramikfabrikk (1949–1995) i Tronesveien var de siste. Da de la ned virksomheten i 1995 var det slutt på den egentlige industriproduksjonen av leirgauker i Sandnes. Men fortsatt er det pottemakere i Sandnes som holder arven levende som kunsthåndverk.

Da byen i 1951 utlyste konkurranse om byvåpen vant et forslag med sandnesgaul i gull på blå bunn, tegnet av Johannes Haukeland. Grønnfargen kom inn ved bystyrevedtak i 1954, men da med gaul i kombinasjon med industrihjul. Det var ikke før 1972 at dagens byvåpen formelt ble godkjent (EL 2008). Om det er få faste kulturminner bevart fra leirvareindustriens pionertid i Sandnes, så har kommunen gjennom Sandnesgauken skaffet seg et særpreget og markant historiefortellende symbol knyttet til perioden.

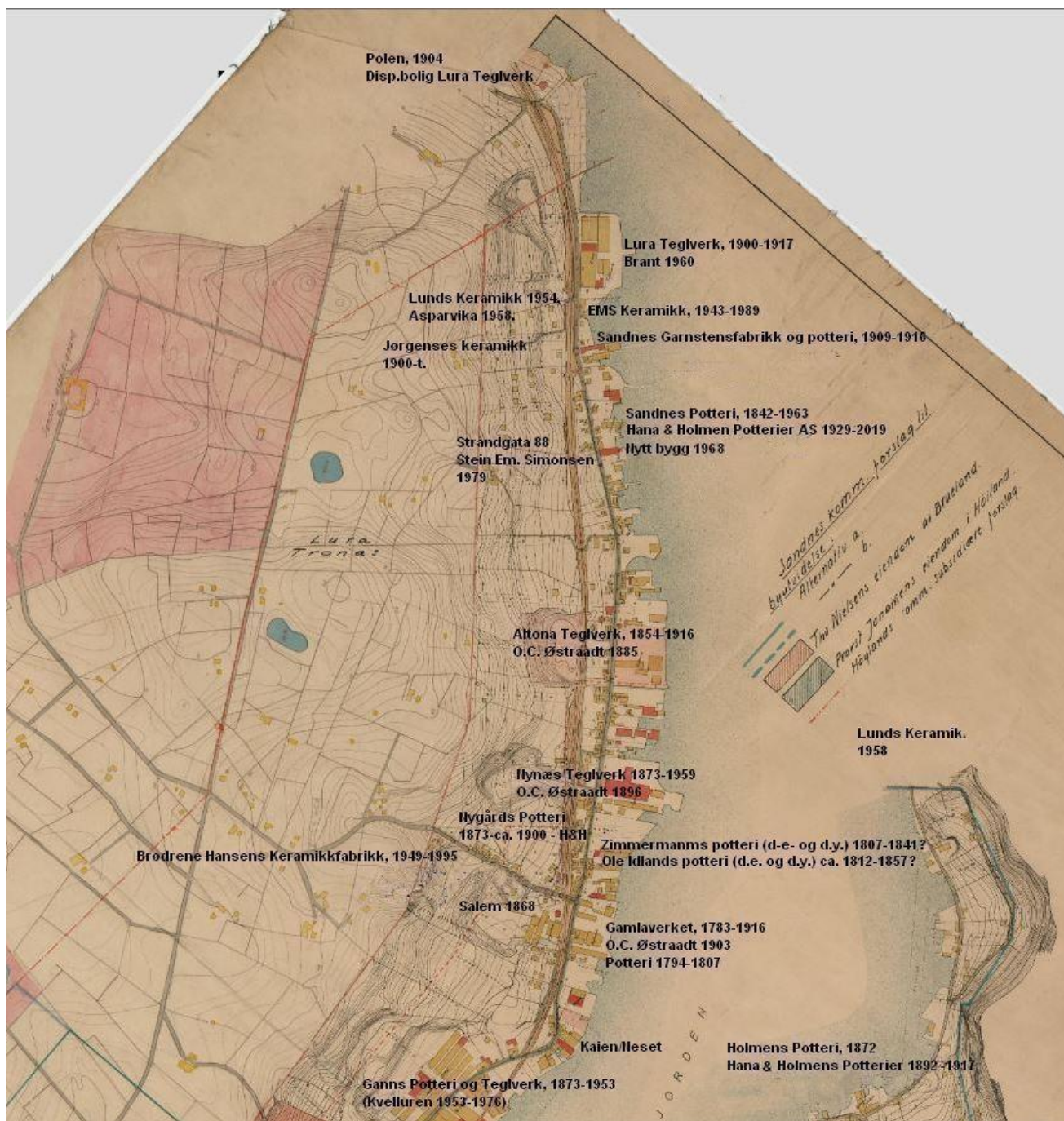
KILDER

- Alsvik, Marit K. og Alsvik, Jan. Hana-bilder Bind 1. 2000.
- Alsvik, Marit K. og Alsvik, Jan. Austrått og Sandved. Gamle glimt. Bind 1. 2002.
- Aurennes, Ola. *Det eldste Sandnes*. Stavanger 1935.
- Eggebø, A. *Slik bygde dei byen*, 1996.
- Eggebø, A. *Det begynte med tegl.*, 1987.
- Gaudland, Tom og Jacobsen, F. Robert. *Sandnes industri og handel*. Bind II. 2003.
- Grimstvedt, Målfrid. Sjø Jæren 1991_064-Katalog-over-leirvarebedrifter-i-Rogaland
- Jakobsen, Tollak. «Han Nielsen Hauge i Rogaland». *Sandnes historie- og ættesogelag. Årbok nr. 10*, 2007.
- Jonasen, J. Schanche. Sandnes gjennom 100 år. Første og annet bind. Sandnes 1964, 1965.
- Jøssang, Lars Gaute. *Industrieventyret på Jæren. 1800 – 2000*. 2004.
- Jøssang, Lars Gaute Svein Ivar Langhelle, Olav Tysdal. *Sandneshistorien. Fra Husklynge ...*
- Lapin Ernst. «Gaukungen som ble liggende i redet i 30 år». *Sandnes historie- og ættesogelag. Årbok nr. 11*, 2008.
- Lapin, Ernst. SANDNES – idé innsats og industri. Sandnes Historie og Ættesogelag, 2012.
- Sandnes 1. *Bilder fra gamle dager* Sandnes 1998.
- Simonsen, Stein Emanuel. *Historien til potteriene i Sandnes*, Vitenfabrikken. 13. mai 2016
<https://www.youtube.com/watch?v=EE8hRYn4cck>.
- Simonsen, Stein Emanuel. «Sandnesgauken – hvordan ble den til.» *Fra haug ok heidni*. Nr. 1 1998.
- Simonsen, Stein Emanuel. «Nytt lys på de tidligste teglverkene og potteriene på Sandnes.» *Fra haug ok heidni*. Nr. 1 1998.
- Simonsen, Tor M. Lyd i leire. *Historien om Sandnesgauken*, 1995.
- Trodal arkitekter. Registrering av lagerbygg 4b. 2006.
- Zakariassen, Hans, Teglintustriens historie, Oslo 1980 s. 184.
- Jonasen, J. Schanche. Sandnes gjennom 100 år. Første og annet bind. Sandnes 1964, 1965.
- 1881.no, Historiske kart.
- Jærmuseets bildearkiv ved <https://digitaltmuseum.no/>
- <https://www.teglverk.no/historie-geografi/les-mer/sandnes>
- 1881.no/?r=F3632033, Historiske kart.
- <https://digitaltmuseum.no/>.
- Hauk ok Heidni Nr. 1 2012. Flere artikler.

VEDLEGG 1, KARTOVERSIKT LEIRVAREINDUSTRIEN I SANDNES

Oversikten tar utgangspunkt i Krums kart datert 1913, men går utover det i tid. Opplysningene bygger i hovedsak på Aksel Eggebø's bøker *Slik bygde dei byen, 1996* og *Det begynte med tegl, 1987*.

Oversikten tar utgangspunkt i Krums kart datert 1913, men går utover det i tid. Opplysningene bygger i hovedsak på Aksel Eggebøs bøker *Slik bygde dei byen*, 1996 og *Det begynte med tegl*, 1987.

VEDLEGG 2 REGISTRERINGER ETTER TEGLVERKENE PÅ AUSTRÅTT

Registrerte minner etter Graveren

110202395, Jonas Øglænds lager nr. 4, Havnegata, Vågen ®

Graverens teglverk nr 4 fra 1912-13, bygd opp etter brann 1956 som Jonas Øglænds lager nr. 4.

Huset har utgangspunkt i Graverens verk nr. 4 fra 1912. I sin tid det mest moderne teglverk i Skandinavia. Verket brant i 1956 og ble bygd opp mye lavere. Gikk inn i Øglænds satsing i Vågen som del av konfeksjonsfabrikken i Gravarsveien nr 32 (kulturidnr. 110202172), nå som Øglænds lager nr. 4. Bygningen er et av få næringsbygg som kan knyttes direkte til teglverksindustrien, samtidig som det inngår i Øglænd-konsernets historiske bygningsmiljø. Det har kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

Wilse 1922, Norsk Folkemuseum, NBR9102.03072

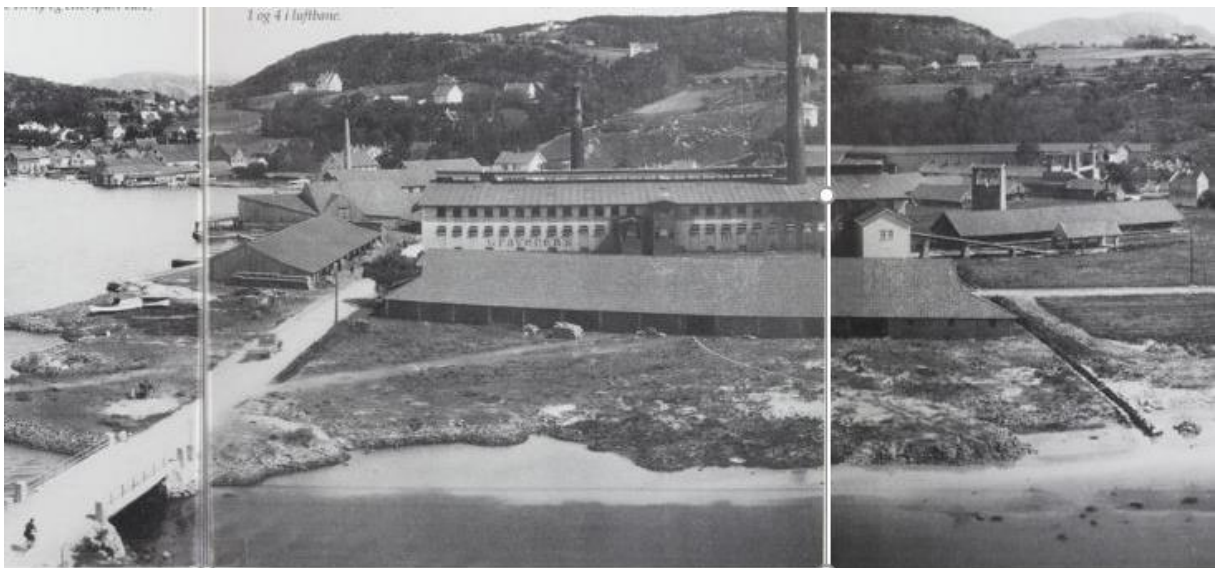

Havnegata med «Verk nr. 4» til høyre og fjernlagret lagerhus nærmest.

110202933, Gravernes lager, Vågen

Lager ved Graverens verk nr. 4. Sandnes siste lagerhus i «bloksetradisjonen». Tatt ned for lagring.

Lager for Graverens teglverk. Satt opp like ved verk nr. 4 som ble bygd 1912--14. Ble senere tatt i bruk av Jonas Øglænd. Vises ikke på Krums kart datert 1913 (oppdatert til rundt 1920), men vises på foto fra tidlig på 1930-tallet. En lang bygning med trapeslignende grunnplan. Takkonstruksjonen av sprengverk som hviler på søyler av teglstein, ifølge registrering av arkitektkontoret Trodal i 2006. Eldre foto viser takform som minner om den klassiske sneiba for løer. Søndre delen revet mellom 1999 og 2003. Resten tatt ned mellom 2011 og 2013 for lagring. Er lagret på Altona. Dette var et lagerhus for produsert teglstein før utskiping fra kai i Vågen. Kan ses som det eneste bevarte lagerhus i blokse-tradisjonen i Sandnes, men har neppe være tørreblokse. Verk nr. 4 hadde automatisk indre tørke med elevator over ovnen. Huset er uansett et av få bygningsminner etter de eldre teglverkene i Sandnes og vil kunne være med og synliggjøre og fortelle viktig Sandnes-historie. Som del av gatebildet i Havnegata vil huset, sammen med den bevarte delen av Graverens verk nr. 4, kunne være et sjeldent, autentisk ankerfeste til Sandnes teglverkshistorie og industrihistorie.

Bildekilde Alsvik 2000.

110203095 Fabrikkbygning, Gann-Graveren, Maxi

A/S Gann-Graverens teglverk fra 1977, Sandnes siste teglverk i drift til 1994. Nå kjøpesenteret Maxi.

A/S Gann-Graveren ble stiftet i 1976 etter en fusjon mellom Ganns Potteri & Teglverk (1873) og Graverens Teglverk (1852). Bak lå planer om å bygge et nytt og moderne teglverk. Graverens eiendom egnet seg best.

I 1950-årene hadde Graveren sanert mye av bebyggelsen, investert i et moderne sumpanlegg og modernisert et av verkene (nr. 2) for helårsdrift. Flyfoto fra 1960 viser en ny, lang fabrikkbygning mellom de gamle ovnshusene til verk nr. 3 og 2, orientert motsatt de gamle ovnshusene. «Ved fusjonen med Ganns og byggingen av det store, moderne verket i 1976, ble alle de gamle verkene revet» (Zakariassen 1980). Flyfotoer fra 1960 og utover indikerer at bygningen fra 1950-tallet ble inkorporert i det nye anlegget. Den må ha blitt tilbygd, bl.a. i bredden langs hele nordsiden, der det ble bygd en 100 m lang, toppmoderne tunnelovn. Driften var basert på helautomatisk produksjon døgnet rundt. Ganns fabrikk i Kvelluren fra 1953 ble lagt ned. Et eldre leirmottak i hjørne sørøst må være beholdt (110203094).

AS Gann-Graverens teglverk ble tatt i bruk høsten 1977. I 1994 ble produksjonen i Gann-Graveren, Sandnes siste teglverk, lagt ned. Fabrikken ble ombygd til kjøpesenter – som er dagens bruk. Alt fra slutten av 1970-tallet var planer om boligbygging i leirbanene vedtatt.

Fabrikken fra 1977 er mye tilbygd og endret innvendig, men store deler av den gamle nordfronten er intakt. Den lange fasaden er, etter gammel fabrikkarkitekturtradisjon inndelt i repetitive felt, med støpte pilastre, felt av teglstein og smale bånd med sammensatte vinduer høyt på veggen. Utformingen er lett å knytte til perioden. Historie og arkitektur knytter huset til Sandnes industrihistorie og representerer siste stadium av den viktige teglverkshistorien, som det er få minner etter. Det er imidlertid et svært stort bygningskompleks, og det kan diskuteres om båndlegging for vern er hensiktsmessig. Men man bør være oppmerksom på anleggets historiefortellende verdi og potensial, om noe skjer med bygningen.

Ikke gitt verdi i Registeret.

1937

1960

14/08/12 2012

1971

110203094 Leirmottak/møllehus, Graveren

Leirmottak og mølle med rest av bane for skinnegang på bro, fra Graverens anlegg 1950-tallet.

Del av Graverens fabrikkbygning fra før fusjonen mellom Ganns Potteri & Teglverk (1873) og Graverens Teglverk (1852) i 1976. Trolig først del av Verk nr. 2 som var blitt fornyet etter brannen i 1941. Inngikk også i det nye fabrikkanlegget som Graveren bygde utover i 1950-tallet på området mellom de gamle ovnshusene til Verk nr. 2 og 3. (vises på flyfoto fra 1960, se 110203095).

Etter sammenslåingen ble det bestemt at all produksjon skulle samles på Graverens eiendom og nytt moderne verk bygges her. Den nye fabrikk sto ferdig i 1977. Ifølge eldre foto ble den bygd i sammenheng med verket som da sto der. Det gamle leirmottaket i sørøstre hjørne (samme sted som leirmottaket til Verk nr. 2 hadde vært), ser ut til å ha blitt brukt videre. Men alt på denne tida skal det ha blitt slutt på uttak av leire i Graveren.

Det er et sammensatt murhus i flere nivåer med skinnegangsbane fra tidligere leirbane på bro inn til tredje etasje på hjørnet. A. Eggebø kaller huset mølle (AE 1987). Denne eldre delen av anlegget er i dag klart framhevet i arkitektonisk uttrykk, med saltak, pussede murvegger og lave vinduer inndelt i store ruter. Det skiller seg fra 1970-tallsbygningens teglvegger og senere tilbygg. Leirmottaket fra 1950-tallet er knyttet til den siste fasen av leirvareindustrien i Sandnes. Det har bevart elementer som gjør funksjonen lesbar i teglverkshistorisk sammenheng, der særlig skinnegangen på bro, som «peker» mot bakkene der leirbanene var, har betydning. Selv om omgivelsene er mye endret, har denne delen av anlegget en særlig verdi i fortellingen om en svært viktig epoke i Sandnes industrihistorie. Den er et av svært få konkrete minner etter denne historien. Det har kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

Bilde fra Aksel Eggebøs Det begynte med leir, s- 86. 1987.

Verk nr. 2 ca. 1955. «To-verket er nå helt fornyet/ombygget. Dette skjedde rundt 1949–50?». Verket brant i 1941. Lapin, Ernst. SANDNES – idé, innsats og industri. Sandnes Historie og Ættesogelag, 2012.

En jernbanelinje går inn i øverste etasje på et av byggene ved det 4. verket til A/S Graverens teglverk.

 Legg i mappe Bestill bilde 0 Skriv en kommentar   Del

INVENTARNR.: JÆHS001.619

MOTIV:

En jernbanelinje går inn i øverste etasje på et av byggene ved det 4. verket til A/S Graverens teglverk.

AVBILDET PERSON: A/S Graveren Teglverk SIKKER

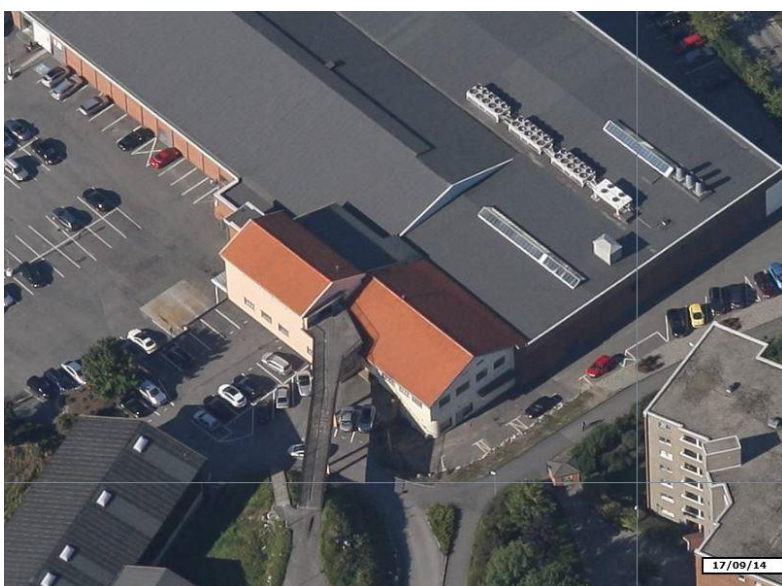
AVBILDET STED: Norge Rogaland Sandnes SIKKER

MOTIVEMNEORD: Teglverk Industri Jernbane Industribygg Skorstein Teglverk

FEIL TEKST, ER VERK NR. 2 OPPRINNELIG.

1960

2014

2018

110203096 Bygning, Gann-Graverens fabrikkannlegg

Annen bygning ved Gann-Graverens tidligere fabrikkannlegg.

Bygning som ved form og beliggenhet mest trolig har hørt til Gann-Graverens teglverk. Den vises ikke på flyfoto fra 1973. Vises på flyfoto over Vågen før det nye verket ble bygd i 1977 (JÆØF0781). Har samme hovedform som nå. Den ligger i det gamle leirbanen, ikke langt fra inntakshuset. Den består av to parallelt sammensatte saltakhus med store ruteinndelte vinduer, kledt med vertikalt trepanel og plater. Inngangsparti med glassfasade. Har et litt anonymt preg som neppe forsvarer verneverdi – om ikke andre opplysninger skulle komme fram.

Ikke gitt verdi i Registeret.

110203097, Leirbanerest, vest, Graveren

Rest av leirbane til Graverens Verk nr. 3 (Ullendal)

Rest av leirtak til Graveren. Ifølge Krums kart 1913 var det to separate leirtak i dette området, et mindre mot sør. På flyfoto 1973 dekker leirtaket et større og, på et lite område nær, sammenhengende område. (Det mot sør omtales av Stein Em Simonsen (2016) som Werslandsbanen, på grunn av sandholdig leire var den særlig egnet til takpanner.) En eldre veiforbindelse fra Øvre Austrått bruk 16 har passert her. Etter sammenslåingen av Graveren og Gann i 1976 skal det ha blitt slutt på uttak av leire i Graveren. Leire har siden vært kjøpt fra Foss-Eikeland og fra Nord-Karlberg i Time. Det meste av området er nå bebyggt, men en liten rest står igjen som naturpark og terrasserte lekeplasser mellom byggefeltene. Den gamle forbindelsen fra Øvre Austrått er opprettholdt som sti gjennom området. Feltet er for lite til å framstå klart som leirtak i landskapet, men som en siste rest i et område der leirtakene preget mye av landskapsbildet før, har det en verdi for historiefortellingen om Graveren og Austrått.

Verneverdig.

Krum 1913.

1973

2017

110203099, Leirbanerest, øst, Graveren

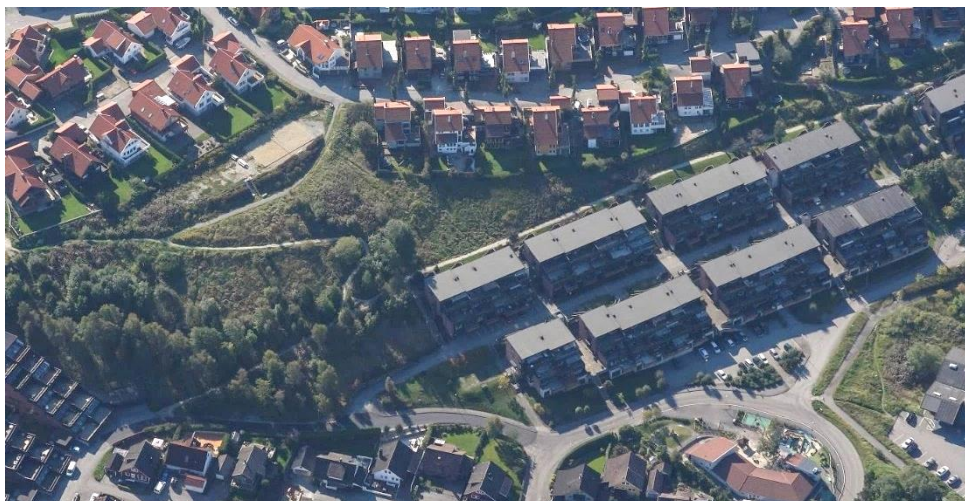
Rest av leirbane til Graverens teglverk.

Rest av leirtak til Graverens teglverk. Ifølge flyfoto ser de ikke ut til at dette område ble tatt til leirtak før 1971. Ennå i 1968 ser arealbruken ut til å svære beitemark og skog. Men etter sammenslåingen av Graveren og Gann i 1976 skal det ha blitt slutt på uttak av leire i Graveren. Leire har siden vært kjøpt fra Foss-Eikeland og fra Nord-Karlberg i Time. På slutten av 1970-tallet ble det vedtatt at det skulle bygges boliger i de gamle leirbanene. Dett området ligger i dag som en liten naturpark med sti mellom de ulike byggefeltene. Feltet er for lite til å framstå klart som leirtak i landskapet, men som en siste rest i et område der leirtakene preget mye av landskapsbildet før, har det en verdi for historiefortellingen om området.

Verneverdig.

1971

2014

Ganns tidligere fabrikanlegg på Kvelluren

110203100, Fabrikbygning, Ganns Potteri- og Teglverk Kvelluren

Ganns Potteri- og Teglverks nye fabrikk fra 1953, etter flytting fra Gannsområdet ved Kaien.

Ganns potteri startet virksomheten i 1873 og besluttet samme år også å stifte et nytt teglverk. Firmaets navn ble Ganns Potteri- og Teglverk. På 1930-tallet ble det klart at verket måtte flyttes og moderniseres. Bakgrunnen var at det lå midt i byen, i området bak Kaien, Langgata hemmet driften og verket tok opp sentrumsarealer som kommunen ønsket å disponere til annen bruk. I leirtaket var det dessuten stadig mer grus. I 1939 ble det besluttet å kjøpe et leirfelt på Kvelluren under Austrått. Handelen måtte stå i bero til krigen var over.

I 1953 sto det nye verket ferdig i jordbrukslandskapet på Austrått, like ved der den gamle veien til Hove krysset jernbanen. Det ble bygd kloss i jernbanelinja med eget industrispor. Leirbanen lå like ved på den andre siden av Hoveveien. Dette var den siste, nye etableringen av teglverk i Sandnes.

Det var et topp moderne verk som ble satt i drift i 1953 med helautomatisk produksjon. Det var det første teglverket i Norge med tunnelovn. Ovnene var også den første som delvis ble oppvarmet elektrisk. Fabrikken ble bygd etter tidens prinsipper om alt på ett gulv, og var da det største teglverket med alt på ett gulv i Norge. Fabrikken fikk spisesal og sanitæranlegg for de ansatte (sidebygningen?).

I 1968 ble panneproduksjonen avviklet, man fortsatte med murstein og drenerør. Ifølge Stein Em. Simonsen (foredrag Vitenmuseet 2016) fortsatte også Potteriavdelingen etter flyttingen i 1953, helt opp i 1970-årene – i motsetning til hva som ellers er kommunisert i litteraturen. Produktet var garnstein som det var stor etterspørsel etter, særlig fra Nord-Norge. Han overtok erfarne pottemakere fra Gann i sitt verksted på Norestraen.

I 1976 fusjonerte Ganns potteri- og teglverk og Graverens teglverk til AS Gann-Graveren. Det ble bygd nytt verk på Graverens eiendom, som sto ferdig 1977. Ganns verk i Kvelluren ble nedlagt og solgt.

Bygningen står og er i bruk som næringsbygg. Den er en lav, bred, rektangulær bygning med slakt saltak. Den har fått et stort tilbygg og er ellers endret en del mot øst. Fasaden mot jernbanen ser lite endret ut, med tidstypiske sammenhengende vindusbånd med mellompartier i overmalt teglstein. Skeivtekt gavlf, i sør mot huset hjørne, er spor etter

tidligere baner for leirinntak opp mot takflaten. Leirbanen er i dag industriområde og trafikkryss for E39. To bygninger i sør hører trolig til anlegget og har relativt autentiske 1950-60-tallsfasader.

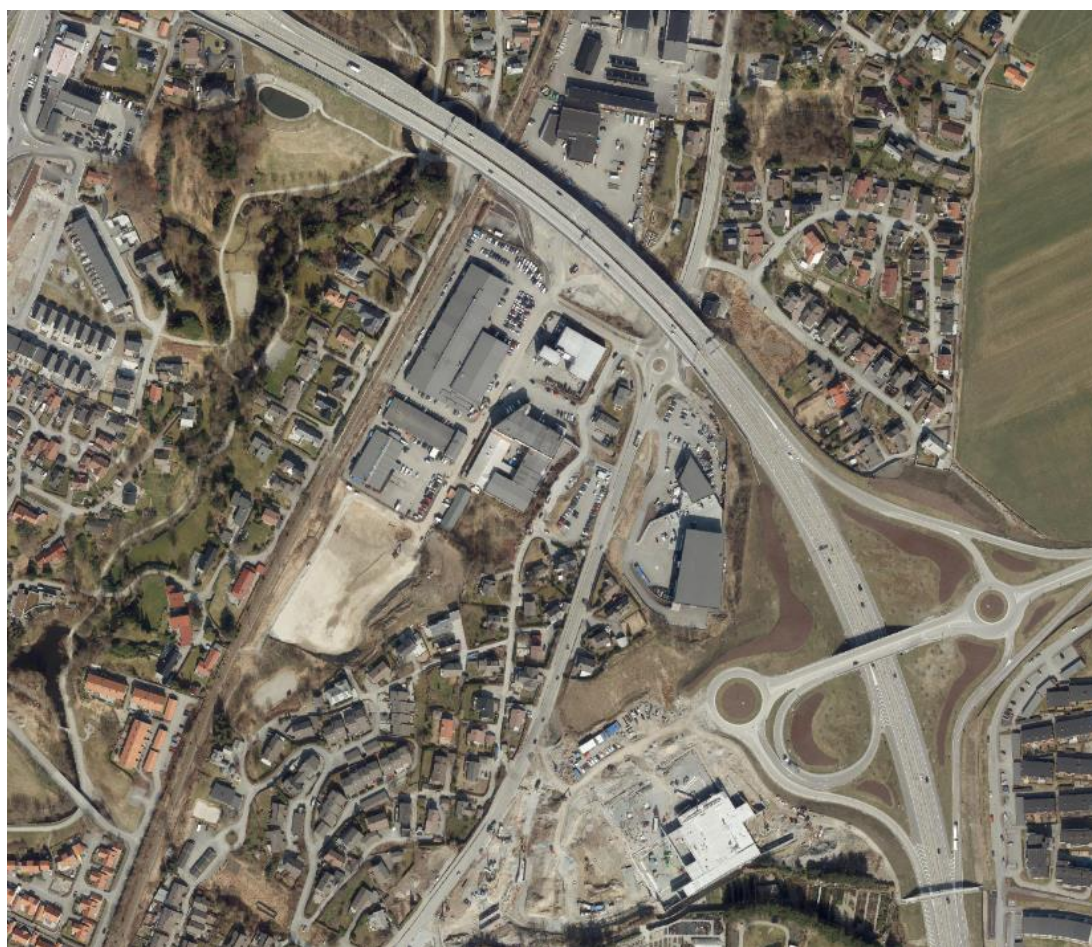
Fabrikkbygningen hører til nest siste epoke for teglindustrien i Sandnes, med ny satsing i gjenresiningstiden etter krigen og med innføring av ny teknologi. Den har tross endringer bevart elementer som knytter den til epoken. Det er totalt bevart få minner etter teglindustrien i Sandnes. Om det skjer noe med bygningen bør en form for vern vurderes.

Ikke gitt verdi i Registeret.

1881.NO HISTORISKE KART. 1960

2018

10203101, Bygning ved Ganns tidligere Fabrikkanlegg, Kvelluren

Bygning trolig knyttet til Ganns nye teglverk i Kvelluren fra 1953. Bygd før 1960.

Bygning trolig knyttet til Ganns nye teglverk i Kvelluren fra 1953. Sosialt formål, administrasjon? Ligger rett sør for fabrikken. Vises på flyfoto fra 1960. En etasje med tilnærmet flatt tak, bygd sammen med en toetasjes tverrfløy i en ende. Særlig den lave delen har høy autentisitet i detaljer. Fasade inndelt i jevne felt med pilastre, sammenhengende vindusbånd med eldre ruteinndeling med store ruter nede, smale oppe. Brystning av bar tegl under vinduene. Typisk for næringsarkitektur i tidlig etterkrigstid. Sjelden å finne så lite endret. Se i sammenheng med fabrikken fra 1953. 110203100. Vurdere verdi.

Bygning for sosialt formål, administrasjon? «Fabrikken fikk spisesal, garderobe, toaletter og bade- og vaskerom. Disponent Iversen sa i et intervju da han sluttet i 1971: "Flinke folk som passer jobben og bedriften på en ypperlig måte. De rene, ryddige og trivelige forholdene har de selv vært med på å skape." Han var tydelig stolt av arbeidsstokken sin.» Teglverk.no

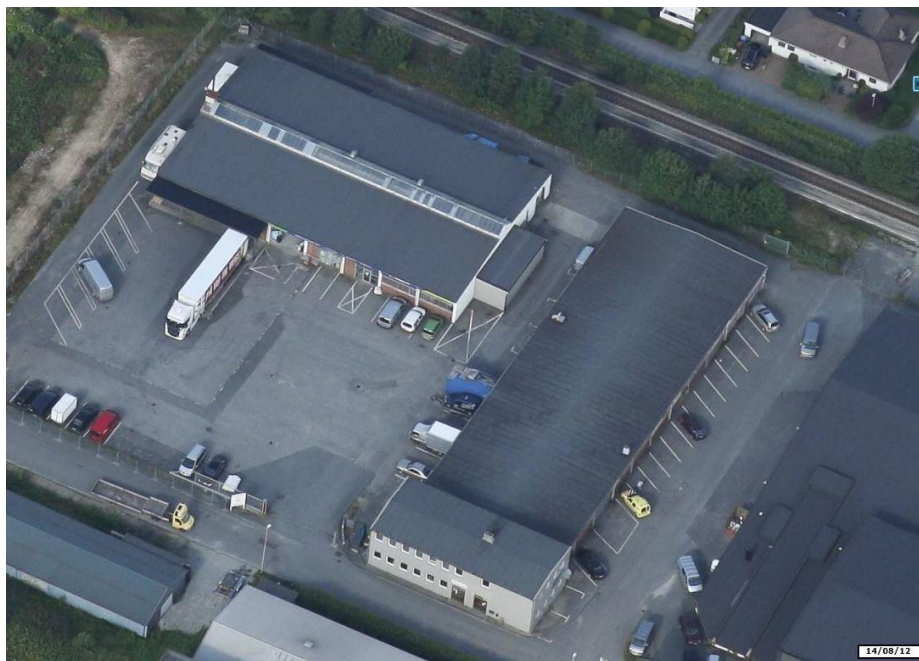
Ikke gitt verdi i Registeret.

110203102, Bygning ved Ganns tidligere Fabrikanlegg, Kvelluren

Bygning trolig knyttet til Ganns nye teglverk i Kvelluren fra 1953. Ligger sør for fabrikk. Vises ikke på flyfoto fra 1960, men i 1968. Bred, enetasjes bygning med slakt saltak og overlys i mønekam. Fasade inndelt i jevne felt med pilastre, sammenhengende vindusbånd med eldre vinduer, over brystning av bar tegl. Noe mer endret enn huset nærmest fabrikk. Typisk for næringsarkitektur i tidlig etterkrigstid. Vurdere verdi.

Ikke gitt verdi i Registeret.

VEDLEGG 3. REGISTRERINGER ETTER TEGL- OG POTTERIINDUSTRIEN PÅ TRONES

110202825, Gamlaverkparken, tidl. leirbane

Deler av Gamlaverkets (1783–1916) leirbane, i dag idrettsplass og park siden 1960-tallet.

Gamlaverket, Sandnes teglverk var i drift 1783–1916 og var Sandnes første teglverk og virkelige industriforetak. Krums kart fra 1900 viser en eiendomsgrense til Gamlaverket som strekker seg fra sjøen og opp til bygrensa og litt lenger. Leirbanen gikk omtrent fra (den senere) Roald Amundsens gate opp til et steingjerde mot Trones som vestre avgrensing. Tronesveien er grense mot nord. Firmaet O. C. Østraadt, som hadde overtatt Altona og Gamlaverket i 1903, la ned driften av begge rundt 1916. Kommunen kjøpte Altona i 1920. Ifølge Eggebø (1996) er utviklingen på Gamlaverket etter 1916 mindre kjent. Bygningene fikk midlertidig ny bruk en tid, men forsvant i løpet av 1960-tallet. Flyfoto fra 1955 viser leirbanene fortsatt ubebygde. På 1950-tallet ble Roald Amundsens gate ført gjennom. Den gav samtidig ny adkomst til området. I løpet av 1960-tallet ble leirbanen delt i to ved utbygging av boliger langs en nyanlagt Kristian Krogs gate. I løpet av 1960-tallet ble også området som grenser til Roald Amundsens gate opparbeidet til idrettsplass og park og speidernes hus bygd. Trerekkene langs Roald Amundsens gate og inne på Idrettsplassen ser ut til å ha kommet samtidig. Kommunen ble trolig eier her i 1942. Den åpne plassen er i dag et av få fysiske avtrykk etter Gamlaverket i bylandskapet. Som et minne etter Sandnes eldste industri har området stor symbolverdi. Den har også en verdi som del av 1960-tallets byplangrep for boligutbyggingen i området. Det har kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

110203240, Rest etter leirbane, Gamlaverket

Den øverste delen av Gamlaverkets leirbane.

Krums kart fra 1900 viser en eiendomsgrense til Gamlaverket som strekker seg opp til bygrensa og litt lenger. Et steingjerde mot Trones er vestre avgrensing. Flyfoto fra 1955 viser leirbanene fortsatt ubebygde. I løpet av 1960-tallet ble leirbanen delt i to ved utbygging av boliger langs en nyanlagt Kristian Krogs gate. Senere fulgte J. Schanche Olsens gate. Men et lite felt av den vestligste leirbanen, opp mot det gamle steingjerde som var verkets eiendomsgrense, står fortsatt ubebygde. Det bevarte feltet viser, sammen med gjerdet, utstrekningen av verkets viktigste ressurs, leiruttaket. Det er et av få fysiske spor etter Sandnes eldste industriforetak. Området har høy kunnskapsverdi og symbolverdi.

110203239, Steingjerde, Gamlaverket, Trones

Steingjerde som viser avgrensing av Gamlaverkets leirbane mot Trones.

Gjerdet følger vestgrensa for Gamlaverkets eiendoms leirbane slik den framstår på Krums kart 1900 og 1913. Bygrensa slik den er tegnet på Krums kart skjærer over en liten snipp av Gamlaverkets eiendom. I dag går gjerdet i skillet mellom byen gnr. 111/330 og Trones gnr 70/7. Gjerdet er et av få fysiske minner etter Gamlaverket, byens første teglverk fra 1784. Det står i sammenheng med en del av leirbanens øvre parti som er bevart ubebygd. Den nedre delen er i dag parkområde. Gjerdet viser utstrekningen av verkets viktigste ressurs - leiruttaket. Det er også en av få bevarte eldre eiendomsgrenser bevart innen byen. Gjerdet har høy kunnskapsverdi og symbolverdi.

110201557, Bedehuset Salem, Tronesveien 14

Sandnes eldste bedehus Salem fra 1868. I dag et bolighus med mye historie.

Salem er Sandnes eldste bedehus, bygd i 1868. (Grude skal feilaktig ha datert det til 1873, Sandneshistorien - n.80 s. 330). Forsamlingshuset kom som en direkte fortsettelse av oppbyggelsesmøtene som haugianeren, telgmester Tjøl Larsen Søiland ved Gamlaverket, hadde holdt i sin bestyrerbolig på verket, men det ble etter hvert for lite. (Bestyrerboligen skal ha blitt kalt Lonnå (JSJ 1964) og ble revet da jernbanen ble ført gjennom området på 1870-tallet). Initiativtakere i 1868 var Erik Stangeland, Tobias Tronæs og Andreas O. Anfinsen. Gamlaverket gav fri grunn. Først ble det kalt Sandnæs Oppbyggelseshus, senere Salem. Huset ble utgangspunkt og sentrum for frivillig kristelig lekmansarbeid i nordre Sandnes. Sandnes Kristelige Ungdomsforening og Misjonsambandet hadde sine møter her. Salem representerer en folkelig religiøs tradisjon i direkte sammenheng med Hans Nilsen Hauges bevegelse tidlig på 1800-tallet. Huset har gjennomgått mange endringer og tilbygg. Det er i dag innredet til tomannsbolig. En framskutt beliggenhet på en tunge ut i leirtaksskråningen forteller om en annen orientering i landskapet enn de yngre tomteregulerte nabohusene langs Tronesbakken, og en litt langsmal bygningskropp røper et tidligere forsamlingshus. På grunn av fortellingene som er knyttet til det, sammenhengen med Gamlaverket som det ellers ikke finnes bygningsrester igjen etter og betydningen for fellesskapet på Norestraen, har det stor symbol- og identitetsverdi. Som et av de eldste husene i Tronesveien inngår det i et miljø her med eldre trehus. Det har kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

110202824, Rest etter leirbane, Nynæs. Østraadtbanen

Del av leirbanen (leirtaket) til teglverket Nynæs (1873–1959).

Verket ble startet i 1873 av et interessentskap ved Chr. Olsen, Østraadt m.fl. Fra 1896 er Ole Chr. Østraadt (sønn av førstnevnte) eeneier. I 1921 ble det av arvingene omdannet til aksjeselskap under navnet O.C. Østraadt AS. I 1896 ble naboverket Altona innkjøpt, Gamlaverket 1903. De ble drevet som filialer til 1916. Verket hadde ringovn fra starten. Anlegget ble modernisert i 1911 og 1938. Fra 1950-t. overgang til betong. 1955 Leka-

produkt. I 1959 var det slutt med produksjonene av tegl og i 1961 ble produksjonshusene for tegl revet. Nye hus for betongproduksjon bygd. På 1970-tallet bl.a. ny stor moderne betongfabrikk. Området der teglverksbygningene sto er totalt forandret med nye hus og helt ny bebyggelsens struktur - fra tverrstilte saltakshus med gavl mot sjøen, til store bygningsvolum med langside mot fjorden. Kaifronten mot fjorden utvidet i flere omganger, særlig på 1970-tallet. Da Roald Amundsens gate ble ført over området rundt 1950 gikk den di første årene i bro over verkets forbindelse til leirbanen. Leirbanen var planlagt utbygd med boligblokker alt i 1963, men det ble utsatt til slutten av 1970-tallet. På grunn av utsklidningen av Punkthuset i Gannbanen i 1963. Her kom det tre høyblokker sist på 1970-t. Terrenget bak blokkene ble endret og jevnet ut noe i forkant av blokkutbyggingen, men det er likevel lett å lese som et sted for masseuttak. Det er vanskelig å oppfatte noen sammenheng mellom det opprinnelige verksområdet på Ganns og leirbanen. Men i det større bylandskapet representerer det skålformede, åpne naturområdet likevel et i dag sjeldent historisk spor etter virksomheten. Det utgjør, sammen med andre bevarte leirbaner, et lesbart avtrykk etter teglverksindustrien i bylandskapet.

110202823, Altonaparken, tidligere leirbane

Altona teglverk, regnes for å være anlagt 1854 av hjulmaker og bonde Tørres Chr, Trones. Teglverk her kan, ifølge Stein Emanuel Simonsen, ha en eldre historie. Han kjente til muntlige overleveringer som han stolte på, om at teglverksfolk fra Altona første leide grunn og brant stein her alt tidlig på 1800-tallet (foredrag 2016). I 1857 T. Chr. Ttonest til et interessentskap. I 1884 kom O. C. Østraadt inn, og ble alene eier fra 1896. Verket ble deretter drevet som filial under Nynæs til driften stoppet opp i 1916. I 1920 ble eiendommen solgt til Sandnes kommune, som ganske snart parsellerte ut en mindre hagebyfelt på området mellom Jernbanen og Strandgata. Gamle verksbygninger ble da revet. Samtidig ble leirbanen lagt ut til park. På sjøsiden ble bloksene tidlig revet. Ovnshus og noen andre verksbygninger sto til rundt 1960. Plassen på sjøsiden fungerte før krigen som Sandnes stevneplass. Kommunen bygde lagerhus her sist på 1950-tett. Senere nyere bygg er nå revet og plassen er åpen mot sjøen. Altona er den av de gamle teglverkene der selve området har gjennomgått minst inngrep etter nedleggelsen. Linjen fra leirbanen til sjøen er fortsatt relativt åpen, tross hagebyfeltet – som gjennom sin utforming er lett å knytte til historien. Leirbanen er lett å lese med den skålformede omformingen av terrenget. Den er et av få konkrete minner etter den eldre teglwareindustrien i Sandnes, men inneholder også sammen med hagebyfeltet og plassen ved sjøen en historie om offentlig byplanlegging og eierskap i de første 10-år av 1900-tallet. Det har kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

110203241, Altona gamle stevneplass.

Plass fra rundt 1920, på verksområdet etter Altona teglverk, som var i drift 1854–1916.

Altona teglverk var i drift 1854–1916. (Kanskje eldre, se kulturidnr.110202823.) Etter nedleggelsen i 1916 ble verket i 1920 solgt til kommunen, som anla hageby mellom Strandgata og jernbanen og park i leirbanen. På sjøsiden ble bloksene tidlig revet. Ovnshus

og noen mindre bygninger sto, men resten av området var lenge en stor åpen plass. Denne plassen fungerte som Sandnes stevne plass til Stadion var ferdig i 1927, men også etter det. Sandnes turnforening hadde stort stevne her bl.a. i 1935. 17. maitoget hadde fast oppstart her fram til 1960-årene. Flyfoto fra 1955 viser at det er kommet bygninger på plassen. Kommunen bygde lagerhus nord på plassen sist på 1950-tallet. Nå i bruk som skole og ressurs senter. Andre bygg er nå revet og plassen er åpen mot sjøen, der kailinja er mye utvidet mellom 1977-1990. Altona er den av de gamle teglverkene der selv området har gjennomgått minst inngrep etter nedleggelsen. Linjen fra leirbanen til sjøen er fortsatt relativt åpen, tross hagebyfeltet - som gjennom sin utforming er lett å knytte til historien. Leirbanen er lett å lese med den skålformede omformingen av terrenget. Den er et av få konkrete minner etter teglvareindustrien i Sandnes, men inneholder også sammen med hagebyfeltet og plassen ved sjøen en historie om offentlig byplanlegging i de første 10-år av 1900-tallet. Plassen har kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

110201625, Bolighus, Simon Pottemakers hus, Simonsbakken

«Simon Pottemaker», Simon Asbjørnsen Haustveit (1807–1875) fra Ullensvang i Hardanger, kom til Sandnes i 1822 for å bli pottemaker. I 1834 fikk han bygslet denne tomte under Lura på Norestraen. I 1842 grunnla han Sandnes Potteri. Simon Asbjørnsen er pottemakerdynastiet Simonsens stamfar. Potteriet bygd han dels på steinfylling i fjorden (erstattet med et nytt på samme sted i 1960-åra). Her hadde han havn og egen båt som han brukte til sine handelsferder med potteriproduktene. Råstoffet til produksjonen fikk han fra teglverkene. I 1857 ble han medeier i Graveren. Bolighuset i Strandgata 123 skal ha blitt satt opp noe før potteriet og et av Strandgatas eldste hus. Etter tradisjonen er det bygd av materialer fra et gammelt hus (eller det er et tilflyttet gammelt hus) fra Hjelmeland i Ryfylke. Før det ble om- og påbygd i 1939 var det et midtgangshus i empirestil. Man aner fortsatt det gamle midtgangshuset, og opprinnelig grunnflate er bevart, men ytre preg er fra midten av 1900-tallet. Tross endringene – fortellingen bak «Simon Pottemakers» hus i Strandgata er fortellingen om hvordan byen Sandnes vokste fram. Den unge entreprenøren fra Hardanger, oppbyggingen av potteriet basert på Gandfjordens leirforekomster, tilknytting til teglverksindustrien og jektefarten med potteriprodukter som gav grunnlag for handel med omlandet. Historien berører kjernepunkter i byens første utbyggingsfase på Norestraen. Betydningen av Strandgata 123 gjenspeiles i områdenavnet Simonsbakken. Det historiske innholdet knyttet til Simon Pottemaker hus er høyt og huset svært verneverdig. At huset ligger i sammenheng med eldre strandlinje forsterker verdien. Det har kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

110202664, Næringsbygg, Strandgata 123

Næringsbygg fra 1968, som arvtaker med linje til Simon Pottemakers potteri fra 1842.

«Simon Pottemaker», Simon Asbjørnsen Haustveit (1807–1875) bygde sitt potteri på fyllinger i strandkanten, nedenfor huset sitt i Strandgata - formelt 1842, trolig litt før (SEmS 2016). Han ble stamfar til pottemakerdynastiet Simonsen. Potteriet har siden holdt til på dette

stedet, men selve potteribygningen har gjennomgått mange endringer og brann. Etter konkursen til potterikongen Emanuel Simonsen (1865-1936) sist på 1920-tallet etablerte Em, Simonsen, sammen med kona Taletta og svigersønnen Chr. Wersland ny potteribedrift i Strandgata 123. (EL 1910). Firmaet fikk da navnet Hana & Holmen Potterier Aktieselskap. Em. S. fortsatte da med vanlig potteridrift. Sønnen Einar førte tradisjonen videre, også med å dra ut på handelsferd med egen skute langs norskekysten (JSJ 1964). I 1963 var det slutt med produksjon av steintøy. Firmaet fortsatte i en leirvaretilknyttet nisje, som spesialfirma for keramisk råstoff og utstyr, beregnet på både hobbykeramikere og profesjonelle. I 1968 ble det reist en ny produksjonsbygning på samme sted som det gamle potteriet (flyfoto 1968). En enkel enetasjes murbygning på høy sokkeletasje og med tilnærmet flatt tak. Eksteriøret er nøktern funksjonalisme med et litt anonymt preg, men en markert gesims røper byggeperioden. Bygningen dokumenterer siste fase i en lang og viktig næringshistorie for Sandnes, og bruken av leire og av strandområdene på Norestraen. Den har historisk innhold og kunnskapsverdi. Ligger i sammenheng med eldre fabrikkbygninger som Sandnes Preserving og Sandnes Mølle. Arkitekturen har et litt anonymt preg. Som kulturminne og representant for den stolte pottemakertradisjonen i Sandnes yter den neppe emnet full rettferdighet.

Ikke gitt verdi i Kulturminneregisteret.

110201622, Fortøyningsstein, «Hodlen», Simonsbakken

Hodlen, fortøyningsstein i sjøen rett utenfor tidligere Sandnes Potteri.

Fortøyningen har utgangspunkt i en liten holme eller undervannsskjær som før lå et stykke fra land, rett utenfor Sandnes Potteri. Ved senere utfylling er den blitt tilnærmet landfast. Ifølge SEFRAC er den datert til 1930-tallet. Skjærets vises godt på Ludvigsens foto over Norestraen fra rundt 1924 og flyfoto fra 1937. Fortøyningssteinen består av en steinhelle reist på høykant i et fundament av ikke tilhøgd naturstein. Fortøyningssteinen er et av få minner knyttet direkte til bruken av havna i eldre tid og ikke minst steintøyskutetrafikken til potteriene. Einar Simonsen, som hadde potteriet på 1930-tallet, førte tradisjonen med handelsferd med egen skute videre. Steinen ligger i sammenheng med kulturminner på Simonsbakken og har kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

110201658, Bolighus og verksted, Strandgata 145

Liten murgård fra mellomkrigstid. 2-1/2 etasje i pusset mur med halvvalmet skifertekt tak.

Eiendommen ble skilt ut fra 111/998 i 1918, men huset virker noe yngre. Hus med samme form vises på flyfoto fra 1937. Det er et 2-1/2 etasjes hus i pusset mur med halvvalmet skifertekt tak. Eksteriørforklanger med husmorvinduer er ført tilbake til trefags funkisvinduer. Huset ligger trukket litt inn fra den eldre byggelinja mot gata bak støpt "stolpegjerde" med teglsteinsdekor. På eiendommen til Strandgata 145 har det vært ulike næringsvirksomheter, spikerfabrikk og tønnefabrikk tidlig på 1900-tallet. Emanuel Simonsen etablerte Ems Keramikfabrik her under krigen. Etter krigen utviklet bedriften seg til et mye

brukt verksted for kunstkeramikk i samarbeid med ulike kunstnere. Verkstedet ble utvidet med flere nybygg, sammenbygd med hovedhuset på sjøsiden. I dag er verkstedbygningene bak huset revet. Huset er knyttet til Sandnes keramikk og potterihistorie i en sen fase og har historisk interesse. Det inngår i, og avslutter, en rekke med eldre hus i nord i Strandgata før industrifeltet. Det har stor verdi som del av gatebildet. Det har kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

110200239, Villa Polen, Lura

Særpreget murvilla fra 1904.. Bygd for disponenten ved Lura teglverk,

Særpreget murvilla fra 1904 i en blanding av historisme og sveitserstil. Byggherre var Emil Andersen, disponent ved Lura teglverk, som lå like ved og som startet i 1900. Huset ligger i Luravika med hage som nesten strekker seg helt ned til sjøen. Husets hovedform er sveitserstilens, historismen kommer fram i markert knekt gavl på inngangssida. Karakteristisk for huset er den maleriske detaljutformingen med pussede veggflater, markerte teglsteinsbånd og grønnmalt vindusbelistning. Utformingen er sjelden, men gir et er tidstypisk inntrykk. Eierens sønn, Adolf Andersen skal ha vært byggmester for huset. Den arkitektoniske egenverdien er høy. Autentisitet er høy, men teglsteinen er nå malt teglsteinsrød. Polen ligger svært synlig til på Somaneset ved Luravika og har høy miljøverdi. Som et lett gjenkjennelig historisk element, i et sterkt om- og utbygd naboskap, har villaen høy identitetsverdi og kunnskapsverdi.

110200240, Uthus, Polen, Lura

Stort uthus i teglsteinsmur fra 1904.

Et ganske stort uthus i teglstein, halvannenetasje med saltak. Segmentbuevinduer og jernsprosser, men ellers uten detaljrikdommen til hovedhuset. Har vært i bruk som vognrom og tørkeloft, men kan godt ha hatt andre funksjoner før. Eldre foto viser et lavere båthus mot fjorden, men det som står her nå må være fornyet, ifølge flyfoto fra 1937 og 1960. Uthuset har verdi som del av et enhetlig villaanlegg.

VEDLEGG 4. TABELLOVERSIKT, LEIRVAREINDUSTRIEN I SANDNES